

Микола СУКАЧ

**СЕРГІЙ БОРТКЕВИЧ:
ПАРТИТУРА ЖИТТЯ**

*Художньо-документальна
мозаїка*

Чернігів
Видавництво «Десна Поліграф»
2018

УДК 821.161.2-1
ББК 84(4УКР=УКР)–44
С 89

*Книга видана коштом обласного бюджету
Чернігівської області в рамках обласної
Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2016–2020 роки.*

Не для продажу.

Сукач М. В.

С 89 Сергій Борткевич: партитура життя. Художньо-документальна мо-
заїка [Текст] / М. В. Сукач. – Чернігів: Десна Поліграф, 2018. – 136 с.

ISBN 978-617-7648-53-5

Книгою «Сергій Борткевич: партитура життя» головний диригент ака-
демічного симфонічного оркестру «Філармонія» Чернігівського обласного
філармонійного центру Микола Сукач дебютує як біограф-дослідник та про-
заїк. Видання має особливу історичну та наукову цінність – це перше у світі
біографічне дослідження життя і творчості видатного українського композитора
першої половини ХХ століття Сергія Борткевича, подане автором у вигляді
художньо-документального твору. Працюючи над книгою, автор опрацював
сотні листів, документів та інших джерел з історії життя композитора, ім'я та
творчий спадок якого за часів радянської влади відверто ігнорувалися, а то й
просто стиралися з історичної пам'яті.

УДК 821.161.2-1
ББК 84(4УКР=УКР)–44

ISBN 978-617-7648-53-5

© Сукач М. В., 2018

*Партитура – це розмова оркестрових голосів,
до двадцяти чотирьох одразу, які звучать одночасно.
А диригент має поєднати їх у цілісну мову
оркестрового звучання.*

Шарль Мюни, французький диригент

***Присвячується
симфонічному оркестру «Філармонія»***

ПЕРЕДМОВА

Написання художньо-біографічної книги про життя та творчість насправді непересічного, але разом з тим незаслужено забутого українського композитора Сергія Едуардовича Борткевича – надзвичайно ризикована і відповідальна справа. Тим більше, що визнаний в усьому світі музикант – заслужений діяч мистецтв України, художній керівник та головний диригент академічного симфонічного оркестру «Філармонія» Чернігівського обласного філармонійного центру Микола Васильович Сукач постає перед загалом у зовсім невластивій для нього досі ролі письменника.

Книгою «Сергій Борткевич: партитура життя» маестро дебютує перед читачем, з одного боку, як біограф-дослідник, а з іншого – як прозаїк. Автор, хоч-не хоч, побоювався випробування увагою критиків: чи так само віртуозно, мовляв, Микола Сукач володіє пером, як диригентською паличкою? Звісно, читач шукатиме і, напевне, таки й знайде в творі певні огріхи – в стилістиці або в надмірному захопленні героєм своєї історії. Позаяк це властиво багатьом біографам, що коли-небудь сідали за написання життєписів людей, яким вони глибоко симпатизували і при цьому навіть не намагалися приховати своєї до них любові.

«Сергій Борткевич: партитура життя» – книга, що, крім

художньої, має й свою особливу історичну, наукову цінність. Адже це перше у світі біографічне дослідження життя і творчості видатного українського композитора першої половини ХХ століття Сергія Борткевича, яке подане автором у вигляді біографічного твору. Працюючи над його написанням, Микола Сукач провів чимало часу в архівах, опрацював сотні листів, документів та інших джерел з історії життя славетного композитора, ім'я та творчий спадок якого за часів радянської влади відверто ігнорувалися, а то й просто стиралися з історичної пам'яті.

Разом з тим, книга не перевантажена сухими фактами, вона легка в читанні. Письменник майстерно володіє художнім словом: його образи чіткі і яскраві, а мова милозвучна і лаконічна. Післясмак після прочитання книги довго залишається приємним. А остання крапка на останній сторінці вселяє надію, що «проба пера» Миколи Васильовича Сукача – тільки гарний початок творчості у ролі письменника.

*Олександр Соломаха,
член Національної спілки журналістів України*

ВІД АВТОРА

Під час написання цієї книги автор керувався реальними подіями з життя Сергія Борткевича та інших людей, прізвища яких не змінено.

Деякі події містичного змісту дозволили авторові розмірковувати про таємниці творчого процесу, роль музики в житті людини, про долі музикантів. Автор щиро вдячний Андрієві В'ячеславовичу Снегіреву та Андрієві Міллеру, адже без них поява цієї книги, на думку автора, була б неможливою.

Після концерту не спалося. Диригент любив цей ранковий час, коли з першими сонячними променями відбувається «зміна караулу» – відгомін учорашнього концерту поблажливо відступає, а на згасаючих співзвуччях народжуються вже нові й нові, які заманюють у новий музичний простір та поступово занурюють у зовсім інший світ музичних почуттів з усією його незвіданістю та невизначеністю. «Концерт помер, нехай живе концерт!» – від цього одразу зникали такі необхідні кожному артистові оплески, квіти, піднесені, одухотворені обличчя слухачів і повертався той звичний робочий стан, у якому із сумнівів та знахідок поступово вимальовувалася концепція виконання нового твору.

Сьогоднішній ранок випадав із звичного кола думок та почуттів.

Диригент відслонив штори – і до кімнати з яскравими акордами раннього травневого сонця полилася мелодія з другої частини фортепіанного концерту, який учора прозвучав після довгих років забуття, мелодія ніжна й сильна, переповнена смутком і тугою за чимось безнадійно втраченим. Ця печаль не дисонувала з ранковим сонячним світлом. Диригент відразу занурився в той блаженний стан, коли його почуття творять повну гармонію з музикою, що лунає з-під його рук, і настає та щаслива мить, коли оркестр та слухачі відчувають саме те, про що писав композитор. Музика, яка так довго не звучала, творить дивний зв'язок поколінь, а диригентові здається, що саме в ці хвилини краса рятує світ.

Диригент уже давно зрозумів, що після скрупульозного вивчення композиторського стилю необхідно проникнути в образну концепцію твору. Інакше кажучи, потрібно уявити та переїнятися тими почуттями й образами, котрі виписав

композитор. На щастя, вони близькі та зрозумілі, а ось пропорції «розуму і серця», інтелекту та емоцій, що створюють оту неповторну гармонію, яка так вдячно сприймається слухачами незалежно від віросповідання і національності, повинен створити диригент. І в цьому його надзавдання. Як часто для рішення цього надзавдання треба доростати до рівня композитора, особливо до таких «материків» у цьому величезному океані музики, як Моцарт, Бетховен, Брамс, Брукнер, Рахманінов, Чайковський... З цим композитором було все інакше. Як тільки диригент на першій репетиції відчув шляхетність, цілісність, щирість музики композитора – одразу сприйняв її з відкритим серцем. Хто цей композитор, чому стільки років не лише слухачам, але й музикознавцям його ім'я було невідомим? Минуло понад п'ятдесят років з дня смерті митця, але жоден твір не прозвучав у його Вітчизні?

У 1999 році відомий музичний діяч і піаніст Микола Сук, заслужений артист України, в минулому – професор Київської та Московської консерваторій, нині професор університету штату Невада, запропонував диригентові взяти участь у проекті «Маловідомі фортепіанні твори». Концерти цього проекту багато років поспіль тишили слухачів музикою Н. Гаде, К. Шарвенки, Г. Гетца, І. Плейеля, Ф. Райніке, Е. Дохнані та багатьох інших композиторів, які незаслужено опинилися далеко від фарватеру світового музичного виконавства. «Ти знаєш, я знайшов запис фортепіанного концерту композитора Сергія Борткевича, який народився 1877 року десь під Харковом, а помер 1952 року у Відні. Прекрасна музика! Знаю, що в Багвана Тадані, індійця, який живе в Канаді і має своє маленьке музичне видавництво, можна купити партитуру. Зіграємо?». Диригент

відразу погодився – авторитет Миколи Сука відіграв свою роль.

Упродовж року переписувачі готували оркестрові голоси, і нарешті у травні 2000 року київська піаністка Вікторія Єрмольєва блискуче виконала Перший фортепіанний концерт Сергія Едуардовича Борткевича, та ще в день народження диригента.

Минув і місяць, і два, а мелодія другої частини фортепіанного концерту не «відпускала» ні вдень, ні вночі. Диригент відчував непереборне бажання зіграти інші твори Борткевича. Адже не міг композитор, який написав таку чудову музику, нічого більше не написати! Диригент розгорнув радянську «Музичну енциклопедію»: «Сергій Борткевич (28.02.1877, м. Харків – 25.10.1952, м. Відень) – російський композитор». І ще кілька рядків, без фотографії. Написав Багвану Тадані в Канаду.

* * *

Улюбленим місцем поміщика Едуарда Людвіговича Борткевича була верхівка пагорба, біля якого розміщувалися його володіння – справа складувний, зліва – горілчаний завод, поруч ставок (вода самопливом лилася для потреб виробництва). Зліва простягався його маєток – світлий і просторий дерев'яний будинок, сад, угіддя. Поруч два села – Артемівка, що дала назву маєтку, і Мерефа (нині – залізнична станція). Поляк за національністю, він народився, як і його батько, у Вітебську. Едуард Людвігович був дворянином і володів двоповерховим будинком на Сумській, 28, де мешкав з дружиною Софією Казимирівною, тещею Терезою Ушинською та чотирма дітьми. Так склалося, що всі важливі рішення з реконструкції заводів Едуард Людві-

Будинок Борткевичів у Харкові, вул. Сумська, 28

гович обмірковував і приймав саме тут, на цьому пагорбі. Придбавши в 1878 році винокурню в спадкоємців поміщика Канівальського, він уже через рік офіційно зареєстрував її як спиртовий завод. А в 1886-1887 роках здійснив на заводі кардинальну перебудову: звів цегляні стіни замість дерев'яних, установив паровий котел низького тиску, розварник на 60 пудів картоплі, п'ятнадцятисильну парову машину, парові насоси та інші механізми. Наступним етапом реконструкції було встановлення в 1894 році електричного освітлення – 29 світлових точок у середині будівлі з 65-вольтними електричними лампочками системи «Лань-Фокса» з вугільною ниткою нагріву. Динамо-машина приводилася в рух від парової машини. На заводі працювало 25 чоловік, і виробництво горілки збільшилося з 12 тисяч відер у 1879 до 50 тисяч відер у 1912 році, останньому році життя Едуарда Людвіговича.

Треба віддати належне організаторському талантові графа Борткевича (до речі, до 1998 року на Артемівському горілчаному заводі розливалася горілка «Граф Борткевич»). Завдяки невичерпній енергії, працездатності, підприємливості він створив міцне безвідходне господарство. На полях вирощувалися жито, ячмінь, картопля, кукурудза для потреб горілчаного заводу, а барда, відходи від виробництва спирту, йшла на корм худобі. На складувальному заводі виготовлялися пляшки, штофи та графіни для горілки. Вона продавалася у двох харківських горілчаних крамницях і кількох шинках, що також належали Борткевичу. Виробництво вдосконалювалося, прибутки зростали. Тільки в 1909 році від продажу горілки Едуард Людвігович мав прибуток 34 тисячі рублів.

Присівши на лавку, яку колись наказав поставити поруч з останнім майданчиком дерев'яних сходів, що веде від підніжжя пагорба до верхівки, Едуард Людвігович замислився. Оглянув панораму своїх володінь, до якої органічно вписалися нова димова труба і будівля гуртожитку горілчаного заводу, зведені минулого року. Але думки його були далеко. Вчора його син Сергій після вечері оголосив про твердий намір обрати музику своєю професією, стати піаністом. Увесь життєвий досвід Едуарда Людвіговича підказував, що синові потрібний інший фах, що бути вільним художником – справа ризикована, та й комусь треба, рано чи пізно, передавати управління маєтком. І ось тепер від його батьківської волі залежить подальша доля сина. О, якби можна було зазирнути в майбутнє! Зійшовши з пагорба, Едуард Людвігович повільно попрямував до заводу. Біля ставка побачив групу селян, які потай ловили рибу сітями. Покликав їх до себе. «Гарні сіті», – відзначив про себе. Браконьери з острахом чекали ви року. А граф дав команду принести з заводу відро горілки та наказав селянам почистити сітями

ставок від водоростей і сміття. Двоє чоловіків залишилося варити рибну юшку, а решта бадьоро взялися за справу. Відчувши задоволення від вирішення звичайного конфлікту із селянами, поміщик раптом зрозумів, як треба йому, як батькові, вчинити із сином. «Нехай закінчить юридичний факультет університету, а задля себе вчиться в консерваторії!». Від цієї думки стало тепло і спокійно на серці. Едуард Людвігович випив з селянами чарку горілки, закусив густою гарячою юшкою та попрямував до будинку оголосити про своє рішення дружині й синові.

* * *

Багван Тадані відповів досить швидко. Він не приховував свого задоволення та був готовий до співпраці з усіма, кого теж зацікавив його улюблений композитор. Доктор філософії, колишній професор Бомбейського університету (1965 р.), Тадані на початку сімдесятих захопився музикою Сергія Борткевича і почав збирати матеріали про нього. Професор вивчив для цього німецьку мову і переклав спогади композитора англійською. Заснував у Вінніпезі (Канада) невелике нотне видавництво Cantext Publications, де публікував знайдені ним твори Сергія Борткевича, зокрема сонату № 2, опус 60, знайдену в Гаазькому міському музеї. Багван Тадані непогано грав на фортепіано і разом з Даніелем Оке (синтезатор) звершив величезну роботу – записав на CD всі відшукані твори Борткевича. Синтезатор замість симфонічного оркестру – це вимушений крок. Однак тепер усі шанувальники творчості композитора зможуть придбати його спогади в перекладі Тадані і почути твори Сергія Борткевича: Сонату для фортепіано № 2, опус 60, Концерт-фантазію в аранжуванні для двох фортепіано, Другий фортепіанний концерт в аранжуванні для соло фортепіано. Тадані запро-

понував диригентові також ксерокопії манускриптів Першої і Другої симфоній Борткевича, які нещодавно знайшов англієць Мелколм Балан. І хоча ціна була доволі високою, диригент без вагань погодився. Посередником придбання став Микола Сук. Через рік, отримавши відеокасету із записом Першого фортепіанного концерту і Першої симфонії з концерту 15 травня 2001 року в Колонному залі імені Миколи Лисенка Національної філармонії України, вдячний Тадані надіслав диригентові аудіодиски з музикою Сергія Борткевича. Звершилася його мрія почути твори улюбленого композитора у виконанні симфонічного оркестру. Заради цього вчений витратив чверть століття на пошуки та пропаганду творчості останнього композитора-романтика – Сергія Едуардовича Борткевича. І ось тепер ця музика звучить!

Отримавши манускрипти двох симфоній, диригент відчув такі знайомі всім дослідникам та колекціонерам хвилювання й задоволення від придбання безцінної знахідки. Майбутня кропітка праця не бентежила його: почерк композитора доволі непоганий, механічні помилки можна легко виправити «на слух», отже – до роботи! Згодився запис Тадані на синтезаторі – уявлення про симфонії диригент отримав відразу, без ретельної роботи над партитурами, що цілком задовольнило його нетерпіння.

У вересні 2000 року фінал Першого фортепіанного концерту прослухали режисер Борис Шарварко та заступник міністра культури України Василь Стасюк. Відбираючи концертні номери на урядовий концерт, вони двічі попросили повторити фінал фортепіанного концерту Борткевича! Яскраво-танцювальна слов'янська музика приголомшила своєю свіжістю – і з цієї хвилини почався шлях повернення імені та творчості композитора на батьківщину! Пан Стасюк відразу запропонував зіграти твори композитора в

Колонному залі ім. М. Лисенка, концерт відбувся 15 травня 2001 року. Солістом Першого фортепіанного концерту був київський піаніст, лауреат міжнародних конкурсів В'ячеслав Зубков (Вікторія Єрмольєва на той час уже рік навчалася в Італії), і диригент був удячний долі, що талановитий піаніст зголосився вивчити концерт невідомого композитора. Згодом вони зіграють фортепіанні концерти Борткевича не тільки в Україні та Білорусі, але й у далекій Каліфорнії! А Першу симфонію «Aus meinen Heimat» («З моєї батьківщини») диригент виконував з особливим почуттям. Знадобився досвід диригування симфоніями Чайковського, Рахманінова, Бородіна, Каліннікова – диригент відразу визначив у цьому почесному ряді особливе місце симфонії «З моєї Батьківщини». Написана в традиціях романтичного симфонізму, вона мала чітку класичну форму, неповторний світ музичних образів. За уявної схожості музичної мови, на перший погляд співзвучної до Чайковського та Рахманінова, музика стрімкими, точними, образно-драматургічними злетами пробуджувала зовсім інші почуття, зачаровувала прекрасними мелодіями, шляхетністю та цілісністю, глибиною та доступністю водночас, театральністю, простою та ясністю цих почуттів. Музика симфонії – істинно слов'янська як за тематикою, так і у філософському та релігійному аспектах. Композитор створив прекрасний образ далекої, безнадійно втраченої батьківщини, і з перших звуків симфонії усвідомлюєш, якою тривогою за її долю переповнене серце автора. Згадалися останні рядки зі спогадів Борткевича: «Тільки той, у кого відібрали, вирвали з душі рідну землю, може зрозуміти, що це за біль. Можливо, туга за батьківщиною і робить художника сильнішим. Проте як хочеться повернутися, як говорив Гете, «назад до матері», до своєї землі, до цього цілющого джерела, щоб набрати-

ся сил, зачерпнути натхнення, розбудити фантазію. Адже мистецтво є і буде національним!»). І це писав громадянин Європи, який із сімдесяти п'яти років власного життя дві третини прожив далеко від рідної землі. Ось і ключ до виконання цієї симфонії – саме життя композитора! Наскільки щира й цілісна ця музика! Тривожна й велична тема головної партії – як зріз усього життя – визначає характер першої частини. Друга ж частина – скерцо – перегукується з третьою частиною Четвертої симфонії Чайковського, ліричний наспів дерев'яних духових у середині частини – це радісні картинки народного гуляння з веселими музикантами-скоморохами. Як контрастно звучать струнні на початку третьої частини! Композитор ніби розмовляє з Богом, настільки глибока, скорботна музика, повна благання! І дивовижна, незабутня мелодія побічної партії! Ця частина, втім, як і інші повільні частини творів Борткевича, де відкривається душа композитора, – другі частини Першого фортепіанного і скрипкового концертів – справжні музичні шедеври! Яскравий стрімкий танець козачок-краков'як переносить у своїй круговерті в далеку молодість. І як тільки несподівано повторюється головна тема першої частини, стає цілком зрозуміло, що рідна земля вже недоступна, вона існує лише в душі та спогадах композитора.

Диригент працював над симфонією натхненно, розуміння задуму композитора і власне відчуття цієї музики в конфлікт не вступали. Головне – знайти й осмислити основні риси композиторського стилю, а для цього треба репетирувати і міркувати, працювати з партитурою симфонії та очікувати, коли з-під нотних знаків, написаних швидким, упевненим почерком композитора, створиться диригентська інтерпретація симфонії.

Повернення в Україну. 15.05.2001 р.

І ось прем'єра Першої симфонії на батьківщині композитора. Диригент завжди виходив на сцену впевнено, його неймовірне бажання грати музику передавалося оркестрові тією енергією, яку диригент кидав в оркестр, спонукаючи музикантів грати натхненніше, ніж під час репетицій. Немов своєрідний вимикач усередині диригента перемикався з 220 на 380 вольт. Так було й цього разу, але щось відрізняло сьогоднішній передконцертний стан диригента. Що це? Сумніви чи сприйме публіка симфонію, чи сподобається їй музика Борткевича? Здавалось, як завжди впевнено диригент вийшов на сцену. Оркестр устав, він представив музикантів, вклонився сам. Оркестр вмощувався, а диригент кілька миттєвостей залишався наодинці зі своїми почуттями, спогадами, образами близьких, що відійшли у світ інший. Підняв руки до початку симфонії – пролунали по-

тужні акорди головної партії симфонії, заспівали скрипки в побічній темі, музика лилася, наче з небес, огортаючи ароматом квітучих слобожанських садів, оркестр грав сильно й органічно. І від картин рідної природи ставало легко на душі, ніщо не пророкувало розлуки з рідною землею. Але як тільки в розробці музичні теми почали конфліктувати одна з одною, музика драматизувалась, і диригент раптом відчув, що хтось або щось знаходиться поруч. Форму цього згустку енергії диригент визначити не міг, але «це» переміщувалося, з'являлося то праворуч, то позаду. А коли диригент хоч на йоту ухилявся від авторського трактування, ця енергія входила в диригента, і музика ставала бурхливою та тривожною. Начебто ця сила, невідома диригентові, допомагала не збитися з правильного шляху, не уникнути авторського задуму. І від такого виконання «дуетом» диригентові спочатку було незручно, але він швидко при звичаївся до цих неймовірних обставин. Свої відчуття при цьому він не зміг би передати жодними словами.

Енергія його подвоїлася, з'явилися нові диригентські жести, оркестр грав натхненно, розуміючи «диригентів». Завжди концертне виконання вносило нові нюанси в трактування твору, звучання інструментів, але саме тепер обставини були фантастично незвичними. І в тому, що поруч з ним був композитор Сергій Борткевич, що якимсь чином з'явився на прем'єрі своєї симфонії на батьківщині, диригент уже не сумнівався. Він тільки не відчув того моменту, коли композитор «вийшов» з управління оркестром, та це було вже неважливо. Диригент цілком належав музиці і навіть не відреагував на оплески. Піднімаючи на поклони солістів оркестру – флейтиста, гобоїста, кларнетиста, фа-

готиста, валторніста – він ще знаходився в діалозі з композитором, і музика не покидала його, продовжувала звучати в ньому, і він був від цього неймовірно щасливим. «Навіть якщо таке вже ніколи не повториться, тепер я знаю, на що здатна музика», – диригент завжди аналізував кожен концерт, це було частиною його постійної праці над собою, що триває десятиліттями.

Підійшла донька Наталія, молода журналістка, ведуча концертів симфонічного оркестру. Зазвичай вона під час концерту перебувала за лаштунками. «Тату, мені здалося: сам Борткевич був на концерті. Ти це відчув?». «Так, був, він мені допомагав», – відповів диригент. Йому це не припарилося, до психіатра з візитом не треба поспішати і приємно було, що рідна йому людина, його донька посвячена в його таємницю. Відчуття містичного дійства притупилося, диригент почав відчувати втому, мабуть, музика, що в ньому лунала, поступово стихала. Так, диригент може бути щасливим тільки тоді, коли музика ллється з-під його рук...

* * *

15 травня 2001 року в газеті «День» з'явилася стаття журналіста Сергія Циганкова «Сергій Борткевич. Повернення в Україну», присвячена виконанню творів композитора симфонічним оркестром «Філармонія». Ця стаття стала першою згадкою імені Сергія Борткевича в українській пресі. Через два місяці газета «День» подала ще одну публікацію – «Сергій Борткевич. Реанімація таланту», в якій містилася коротка, але змістовна біографія композитора, а також висвітлювалися плани оркестру «Філармонія» щодо повернення творчості Борткевича на батьківщину.

Відвідування концертів класичної музики – невід’ємна частина способу життя Сергія Циганкова, тому інтерв’ю з диригентом, яке лягло в основу першої статті, нагадувало розмову двох однодумців. Циганков відвідував концерти оркестру «Філармонія», і диригентові була важливою думка журналіста про музику Борткевича. Журналіст підкреслив і благородність музики Першої симфонії, і властиве музиці почуття тривоги за долю своєї батьківщини (нагадаємо, що симфонія називається «З моєї Батьківщини»). В інтернеті статтю прочитав юрист із голландського міста Лейдена Ваутер Калкман, який серйозно досліджує білі плями в біографії і творчості Борткевича, віддаючи цьому заняттю весь свій вільний час. «Дорогий містер Циганков, у Вашій статті про Борткевича є слова Миколи Сукача, головного диригента симфонічного оркестру «Філармонія» з Чернігова: «З трьох фортепіанних концертів у партитурі в мене є тільки перший, решта – у клавірах, і невідомо, чи існують партитури взагалі. Якщо не вдасться їх знайти, звичайно ж, я буду інструментувати сам у манері Борткевича. І хоча це справа кількох років, моя мета – зіграти все, що можна, і в повному обсязі повернути ім’я композитора в Україну». Я хочу повідомити, що маю копії партитур Третього фортепіанного концерту і «Російської рапсодії» для фортепіано з оркестром. Якщо Микола Сукач хоче їх отримати, нехай повідомить мені. Я із задоволенням надам копії партитур симфонічному оркестру «Філармонія». З повагою Ваутер Калкман, м. Лейден, Голландія».

Диригент відповів негайно. Так виникла співпраця людей, які люблять музику Борткевича віддано і безкорисливо

та не шкодують сил і засобів для її пропаганди: філософ Багван Тадані з Канади, англійський службовець Мелколм Балан, голландський юрист Ваутер Калкман і український оркестр «Філармонія» з Чернігова на чолі зі своїм диригентом. Упродовж довгих років вони по крихтах збирали відомості про долю композитора і його творінь, а українські музиканти виконали всі знайдені оркестрові твори Борткевича. До цієї групи належать і журналісти Юрій Макаров та Сергій Циганков, а також прекрасний знавець англійської мови, композитор-аматор Володимир Бондаренко, який листувався з усіма членами нового товариства шанувальників Борткевича. У листі від 2 червня Калкман пише: «Дорогий м-р Бондаренко! В посилці Ви знайдете: 1) Партитуру Третього фортепіанного концерту. 2) Партитуру Концерту-фантазії (копія з оригіналу з архіву Хуго ван Далена. Партитура неопублікована). Партитури Другого фортепіанного концерту, скрипкового і віолончельного концертів Ви можете взяти в оренду у видавця Річарда Шауера з Лондона разом з оркестровими голосами. Там також можна взяти балет «1001 ніч» та Югославську сюїту. Я з нетерпінням чекаю записів Першої симфонії і Першого фортепіанного концерту. Дуже зацікавлений в тому, щоб Микола Сукач виконав Третій фортепіанний концерт і Концерт-фантазію. З повагою Ваутер Калкман».

Калкман надіслав аудіозаписи Другого і Третього фортепіанних концертів, які прозвучали по радіо в 1939 році, а також примірник книги Борткевича «Дивна любов Петра Чайковського та Надії фон Мекк», що видана в Лейпцизі в 1938 році (у СРСР листування Чайковського і фон Мекк

вперше опубліковано в 1935 році). Завдяки енергії та наполегливості Калкмана в Нідерландському інституті музики піаніст Клаас Трапман записав чотири диски з фортепіанними п'єсами Борткевича. У листопаді 2008 року вийшов диск із записами Другого і Третього фортепіанних концертів. Кошти на цей проект знайшов Ваутер. У планах – випуски другого і третього дисків, куди ввійдуть Перший фортепіанний і скрипковий концерти, балет «1001 ніч» і Концерт-фантазія для фортепіано з оркестром. Калкман вів переговори з директором фірми «Naxos» Клаусом Хайманом про записи двох симфоній композитора у виконанні симфонічного оркестру «Філармонія». На жаль, твори Борткевича тоді в плани видавництва не входили.

У голландському журналі Piano Bulletin за 2002 рік опублікована велика стаття Ваутера Калкмана і Клааса Трапмана про фортепіанну творчість Сергія Борткевича та його дружбу з піаністами Хуго ван Даленом і Хелен Мулхолланд. Велика дослідницька робота, з унікальними фото...

Відомо, що створене в 1947 році Товариство Борткевича активно працювало. Можливо, у членів Товариства та їхніх спадкоємців залишилися матеріали, загублені ноти, наприклад: соната для віолончелі, оп. 36; тріо, оп. 38; сюїта для віолончелі, оп. 41; ліричне інтермецо для скрипки з оркестром, оп. 44; опера «Акробати», оп. 50 та багато іншого. Останнім головою Товариства Борткевича був Едмунд Шваб. Нотний матеріал Товариства зберігався в Елізабет Шуберт-Чарре... Для кропітких і довгих пошуків Ваутер Калкман найняв у Відні спеціального детектива.

* * *

Піаніст-аматор, службовець Британського пенсійного фонду Мелколм Балан щодня вісім років поспіль надсилав по одному листу в різні країни та установи. Він спокійно і методично шукав загублені твори композитора, музика якого приносила йому справжню насолоду, – він годинами міг грати фортепіанні п'єси Сергія Борткевича. Адресатами були бібліотеки, олімпійські комітети – він шукав «Олімпійське скерцо»; радіокомітети – оперу «Акробати», що виконана на Віденському радіо в 1938 році і передана, можливо, для виконання в інші держави; це були бібліотеки симфонічних оркестрів... Занадто багато пропало – з 74 опусів знайдено лише 58. А головне, немає двох симфоній – основних творів, які характеризують Борткевича як видатного композитора-симфоніста.

Повертаючись з роботи у своєму рідному місті Саутгемптоні, Мелколм зайшов до книгарні. Переглядаючи в букіністичному відділі нові надходження, виявив невелику брошурку зі списком музичних творів у нотній колекції Флейшера в публічній бібліотеці Філадельфії. Прийшовши додому, перегорнув кілька сторінок та й поклав на полицю до появи вільного часу. Через кілька днів знову взяв до рук книжечку, а з неї раптом випав аркуш паперу. Дивно, як він не помітив його раніше. Це був формуляр надходжень музичних творів у бібліотеку з 1950 до 1952 року. Відразу впало в очі: «Сергій Борткевич, симфонії № 1, 2, манускрипти, 1952 рік ». Але як вони потрапили до США? Ось історія, як манускрипти двох симфоній Борткевича потрапили до Філадельфійської публічної бібліотеки.

Едвін А. Флейшер (1877–1959), музикант-аматор з роди-

ни текстильних магнатів у 1909 році заснував у Філадельфії аматорський симфонічний оркестр і став його диригентом. Згодом оркестр отримав назву «Симфонічний клуб». Формуючи бібліотеку свого оркестру, він швидко зрозумів, наскільки важливо мати контакти з європейськими видавництвами та безпосередньо з композиторами. Так Флейшер почав створювати колекцію, що згодом стане найбільшою в світі музичною бібліотекою симфонічних творів. Він купував твори у композиторів, орендував у видавництвах, створив професійну команду переписувачів нот, послугами якої користувалися багато композиторів для копіювання манускриптів своїх творів. Протягом двох десятиліть він шість разів приїздив до Європи на перемовини з видавцями та композиторами.

6 травня 1929 року Флейшер подарував свою велетенську колекцію публічній бібліотеці Філадельфії.

Достеменно відомо, що у 1940 році в колекції Флейшера вже були придбані і розписані оркестрові голоси Першого фортепіанного концерту, опус 16, П'яти російських танців, опус 18, симфонічної поеми «Отелло», опус 19, концерту для віолончелі, опус 20, скрипкового концерту, опус 22.

Листування між Борткевичем та головним бібліотекарем колекції Флейшера почалося 11 листопада 1940 року. В листі, до речі, написаним Борткевичем англійською, композитор повідомляє: «...Для оркестру я написав дві симфонії, обидві – в рукописах...». Завадила війна.

У лютому 1950 року Борткевич переправив до Філадельфії копії манускриптів обох симфоній.

Мелколм Балан телефонував у Філадельфію, і вже через місяць у нього були ксерокопії рукописів симфоній, які вва-

жалися втраченими. Надіслав копії Тадані, визнаючи його старшинство в пошуках спадщини Борткевича. Написав листа в оркестр BBC (Шотландія), який кілька років тому в елітному видавництві «Гіперіон» записав разом з піаністом Стівеном Кумсом Перший фортепіанний концерт Борткевича. Відповідь надійшла через рік – дві симфонії Сергія Борткевича включені до планів оркестру і видавництва на 2002 рік, а в концертному залі міста Глазго 7 та 8 лютого диригент Мартін Браббінс, який здобув освіту в Петербурзькій консерваторії, записав їх. А в цей час Мелколм слухав твори улюбленого композитора в Чернігові на фестивалі «Сіверські музичні вечори» з творів Сергія Борткевича до двадцятип'ятиріччя з дня його народження. Треба сказати, що Мелколм більше ніж півроку до того перебував у сум'ятті – йому доручили написати анотацію до диска. Річ у тім, що з Чернігова він отримав відеокасети концерту чернігівського оркестру «Філармонія» 15 травня 2001 року, де були виконані в Колонному залі ім. М. Лисенка Національної філармонії України Перша симфонія і Перший фортепіанний концерт Борткевича. Мелколм Балан знайшов у цьому записі співзвучну його почуттям концепцію симфонії. Через кілька днів диригент отримав лист, у якому Мелколм просив диригента поділитися враженнями від зіграної симфонії для того, щоб записати їх в анотації до диска. А наступні слова листа вельми зацікавили диригента: «Я глибоко переконаний, що саме Ви повинні записати цю симфонію. Я буду намагатися змінити контракт з оркестром BBC». На жаль, контракти в Англії – річ серйозна. Наприкінці того ж року диск надійшов у продаж.

* * *

Софія Казимирівна Борткевич (народжена Ушинська) була молодшою від свого чоловіка на 15 років. Її мама, Тереза Ушинська, наполовину полька, наполовину українка, корінна харків'янка, прекрасно грала на фортепіано і навіть складала невеликі опуси. Вона виховала доньку з бездоганним музичним смаком. Софія, будучи гімназисткою, була удостоєна честі зіграти кілька п'єс для членів царської родини, які відвідали Харків. Вийшовши заміж за одного з найвпливовіших поміщиків південного сходу Російської імперії, Софія Казимирівна всю свою енергію, що залишалася від виховання чотирьох дітей, віддавала на розвиток музичної культури Харкова. Разом з Іллею Іллічем Слатіним, другом Чайковського, вона була співзасновницею музичної школи при Імператорському музичному товаристві, почесним членом якого вона була. Згодом Софія Казимирівна – голова товариства допомоги бідним учням, організованого Імператорським музичним товариством Харківського музичного училища, що розміщувалося по вулиці Катеринославській, будинок 32.

У той час, коли духовні цінності були вищими від матеріальних, основним відпочинком вважалося сімейне музикування. Діти з нетерпінням чекали вечірнього концерту, в якому брали участь дві прекрасні піаністки – бабуся і мама, що становили фортепіанний дует. На фортепіано в чотири руки виконувалися твори, що звучали в симфонічних концертах музичного товариства. Рівень домашніх концертів був доволі високим, і діти отримували не тільки музичну освіту в музичних класах, але й домашнє музичне виховання, що, напевно, значно важливіше (Згадайте, скільки

дітей у нас вчиться в музичних школах, а після їх закінчення забувають про класичну музику назавжди!) Найталановитішим серед дітей був Сергій, та й музикою він готовий був займатися, не відволікаючись на дитячі пустощі. З учителями йому пощастило. Спочатку це був Ілля Ілліч Слатін, майбутній засновник Харківської консерваторії, потім Альфред Бенш, талановитий піаніст і педагог. Бенш був випускником школи Петербурзької консерваторії, учнем Луїса Брассіна, пізніше продовжив навчання в самого Ліста. А коли Сергієві виповнилося 14 років, на іспити в Музичних класах до Харкова приїхав Антон Рубінштейн, засновник Імператорського Російського музичного товариства в Санкт-Петербурзі. Видатний піаніст, імпазантний, з головою лева, глибоко посадженими очима, незграбною кремезною фігурою, він справив незабутнє враження на Сергійка. Після іспитів відбувся концерт, на якому був присутній губернатор. Рубінштейн грав тільки свої твори, торкаючись до клавіш наче лапами лева, м'якими, як оксамит, і рояль співав з незвичайною силою. Концерт відбувався в малому салоні, і від цього ефект велетенського звучання посилювався, і неважливо було, що грав великий піаніст, хоча Сергієві дуже хотілося б послухати і його інтерпретації композиторів-романтиків. Через рік Рубінштейн помер, але пам'ять про нього та його концерти, особливо про виконання «Баркароли», залишилися для Сергія як найяскравіші музичні враження дитинства.

Ще одним великим потрясінням для Сергія став приїзд Чайковського до Харкова. Потяг із Москви прибув о 12 годині, і за дві години, які Петро Ілліч у супроводі численних шанувальників, серед яких був і Сергій, добирався до бу-

динку свого друга – Іллі Ілліча Слатіна, знаменитий композитор роздав кількасот рублів зі щедрістю, так властивою його широкій натурі. У 1888 році імператор розпорядився призначити Чайковському пенсію в сумі 3000 рублів на рік, і доброта композитора не знала меж. У програмі концерту в Харкові прозвучали Четверта симфонія, скрипковий концерт і увертюра «1812 рік», виконана із церковними дзвонами. Це був ювілейний концерт Чайковського до п'ятдесятиріччя композитора, прекрасно організований Слатіним. Виголошувалися промови, підносилися подарунки, публіка шаленіла. За пульт маестро Чайковського слухачі винесли на руках. Той, як завжди, хвилювався, піднімаючись на подіум. Ні, не страх – Чайковський володів універсальним музичним талантом, а зайва вразливість була причиною хвилювання. Маестро навіть іноді підтримував лівою рукою підборіддя – емоційність від такого фантастичного прийому заважала диригувати. Успіх був грандіозним, його можна було порівняти хіба що з успіхом після концертів у Нью-Йорку на відкритті «Карнегі-холу», де він також диригував своїми творами.

З того дня Сергій упродовж усього життя відчував вплив великого композитора. Прийде час, і він перекладе німецькою мовою листування Чайковського та фон Мекк, щоб розвінчати міф про невдячність композитора до свого благодійника і друга. Єдине, в чому можна було дорікнути композиторові Чайковському, так це у відсутності великої поваги до грошей. Цієї якості широти слов'янської душі рафінована Європа ні зрозуміти, ні оцінити не могла. Та й час був кращим і щасливішим – духовне цінувалося вище від матеріального.

Сергій же остаточно вирішив, що стане «палити свою свічку» з трьох сторін – буде піаністом, диригентом та композитором. Мине час, і він називатиме себе «міні-Чайковським». А ще йому подобався театр, і в цьому була теж заслуга Софії Казимирівни. До речі, тодішній Харківський драматичний театр, завдяки діяльності свого директора Миколи Синельникова, був підмостками, трампліном для імператорських театрів Москви й Петербурга. Софія Казимирівна надавала постійну фінансову допомогу театру. В театрі служив Михайло Щепкін, часто запрошували Сару Бернар, Томмазо Сальвіні, Ернесто Россі та інших зірок світової величини. Великий трагік, «Венеціанський місяць» Россі справив на Сергія фантастичне враження, хоча тоді юнак ще не знав італійської. Розповідають, що в Італії під час спектаклю «Отелло» Россі освістали – він вийшов на сцену, забувши загримувати руки. Після антракту темпераментна публіка шаленіла – руки залишалися білими. Тоді Россі недбалим жестом зняв білі рукавички, оголивши свої чорні руки. Образ Отелло, який страждає, виє, як величезна смертельно поранена тварина, залишиться в пам'яті Сергія на довгі роки, стане імпульсом для написання симфонічної поеми «Отелло» – півгодинного програмного твору.

І невже не з'являться балетмейстер і диригент або ж новий Синельников, щоб тисячі поціновувачів мистецтва змогли насолодитися одноактним балетом «Отелло» на музику композитора Сергія Борткевича? Адже музика композитора настільки театральна! А в другому акті міг би бути виконаний балет «Тисяча і одна ніч», шістнадцять номерів якого написані напрочуд майстерно та захоплюють східним колоритом, прекрасними мелодіями.

* * *

На сцені творилося щось неймовірне: флейта-піколо носилася диспепсією, пронизуючи весь оркестр навиліт, тромбони жбурляли коров'ячі «млинці» на витончені, білосніжні пасажі скрипок, валторни завивали січневою хуртовиною, малий барабан смикався своїми паличками, як в епілептичному нападі, труби добиралися до верхніх звуків, наче скелелази без спеціального спорядження. Контрабасист перевіряв, чи добре наканіфолений смичок і ретельно доживував тараню (він любив перед концертом «кирнути» пивка), створюючи ілюзію зосередженості імітацією наявності жувальної гумки в порожнині рота. Мовчали лише великий барабан та турецькі тарілки. Литаври всією своєю «шкірою» охоче відповідали уханню пугача – так тубіст намагався дізнатися, чи не зменшився об'єм легенів перед концертом, та водночас вирішував прозаїчну проблему – як прилаштуватися до гри на «повний шлунок». У кожній музичній професії свої закони: якщо тенорові перед виставою не можна споживати їжі впродовж кількох годин, то тубістові, навпаки, для повноцінного звучання необхідна «основа». Кларнети бігали вгору-вниз багатопверховими сходами-гамами, цвірінькали флейти, наче птахи з Маріїнського парку, гугнявили фаготи, ніби намагаючись очистити носи від хронічного нежитю, віолончелі випилювали лобзиками маленькі сучки з тонкої деревини верхньої деки, намагаючись при цьому не перепилати струни. Бризкала фонтаном арфа – і міради звукового пилку залягали густим туманом у глядацькому залі, даючи прохолоду та благоговійний спокій.

Слухачеві, який зазвичай брав квитки до філармонійної зали в ряді вздовж проходу, ці 30 – 40 секунд видавалися

точною, спресованою в часі і вираженою в звуках копією створення світобудови з хаосу. Миттєво запанувала тиша, і звук гобоя відкрив шлях у логос – відтепер встановлюється чіткий порядок руху, і галактики починають вибудовуватися в систему відповідностей: спочатку духові інструменти, потім струнні. Слухача завжди зачаровував цей звук гобоя – першого знаку логосу після хаосу. Йому спочатку уявлялося, що команда «Планети, шикуйсь!» повинна бути віддана гучно, щоб усі підкорилися, вишикувалися відповідно до рангів у своїх галактиках-групах. Однак прилітала добра фея-розпорядниця і голосом гобоя, дуже схожим до людського, вимовляла «ля-а-а-а-а-а-а» – і всі великі та малі системи з готовністю відповідали «так-а-а-а-а-а-а», а в цій простоті і приховувалась ілюзія таємниці світобудови.

На сцену вийшов відомий журналіст Юрій Макаров. Він любив музику, адже його мама була прекрасною співачкою, володіла голосом незвичайної краси. Повернувшись багато років назад в Україну з Болгарії разом із сином, вона впродовж багатьох років дарувала слухачам своє мистецтво, займаючи почесне місце у творчому складі Київської філармонії, нині Національної. Та й сам журналіст непогано грав на фортепіано, у його репертуарі був навіть концерт Моцарта № 20 ре-мінор, а для виконання цього твору тільки володіти інструментом – замало.

Ось цією обставиною і скористався диригент, запрошуючи відомого журналіста на концерт, де мали виконуватись твори забутого композитора, усвідомлюючи ступінь його зайнятості і не особливо сподіваючись, що той прийде. Важко збагнути, що стало тут пріоритетним: чи це диригент був настільки переконаним у своєму анонсі, чи тому,

що журналіст щиро та без піару брав участь у поверненні культурних надбань, створенні культурного середовища незалежної України. Почувши злагоджене звучання молодого оркестру і музику забутого композитора, журналіст активно долучився до пропаганди творчості Сергія Борткевича. Тому його присутність на відкритті міжнародного фестивалю «Сіверські музичні вечори», присвяченого 125-річчю від дня народження композитора, та вступне слово перед першим концертом були надзвичайно логічними.

Хірург-онколог за професією, Слухач не мав музичної освіти. Вже дорослим, він випадково потрапив до Донецької філармонії на концерт симфонічного оркестру і тепер не пропускав жодного концерту класичної музики. Ось і сьогодні, зробивши дві резекції шлунка пацієнтам, він тут, у цій залі, готовий з насолодою поглинати музику скрипкового концерту, який написано й виконано в далекому 1915 році, у рідному для композитора Харкові.

Музика відроджувала душевну рівновагу, втрачену за день. За багато років медичної практики хірург так і не зміг звикнути до людського болю, до безглуздості смерті. Останнім часом кількість хворих збільшилася настільки, що дві операції на день не видавалися йому чимось екстраординарним. Витрата душевних сил зростає незрівнянно, адже він належав до тієї категорії лікарів, які переживають біль пацієнта як власний, і справжнє людське співчуття давно стало домінантою життя...

Аплодував довго та вдячно. Додому потрапив, не зауваживши, як промайнув час у дорозі. Він готовий завтра знову провести в операційній кілька годин. Музика ще звучала в ньому, народжуючи спогади. Він згадав своє дитинство,

рідних, спогади ці були добрими, теплими, від них захотілося самому пограти на якомусь музичному інструменті... Сон прийшов зненацька та якось незвично. Хірург просто перенісся до величезної концертної зали, а на сцені – оркестр, що був чомусь не схожим до тих, які він бачив і чув раніше.

Запитав у сусіда:

– Вибачте, не знаєте, що в програмі?

Той мовчки подав програму, розгорнувши її. Німецькою мовою, тисненими літерами готичного шрифту було написано:

«26 лютого 1952 року, місто Відень.

Концертна зала «Muzikverein».

Концерт присвячений 75-річчю від дня народження композитора Сергія Борткевича.

У програмі:

*Перший концерт для фортепіано з оркестром,
солістка – Феліцитас Каррер;*

*Ліричне інтермецо для скрипки з оркестром,
соліст – Яро Шміт;*

Перша симфонія «З моєї Батьківщини».

*Симфонічний оркестр Віденського радіо,
диригент – Сергій Борткевич».*

Мабуть, зрадівши від можливості спілкуватися російською мовою, сусід розповів хірургові, скільки грошей довелося віддати Товариству Борткевича за оренду цієї прекрасної зали «Muzikverein» та скільки заплачено за концерт і репетиції знаменитому віденському оркестрові. Вийшов диригент, якого публіка зустріла оваціями, відтак хірург

здогадався, що це сам ювіляр. Зазвучала скрипка в супроводі оркестру. Соло виконував сорокарічний скрипаль, середнього зросту, з копицею чорного волосся. Раптом хірург відчув: ювілярові біля пюпітра стало зле. «Зробіть щонебудь, ви ж лікар», – швидко попросив сусід праворуч.

«А що я можу зробити, у мене навіть ліків немає», – промайнула думка.

«Ось Ваша сумка з медикаментами, до праці!»

Цікаво, що хірург навіть не здивувався.

«Мені потрібен помічник!»

Він глянув навколо себе й побачив: ліворуч сидить диригент. І він тут! Тоді можна не зупиняти концерт. Схопивши однією рукою сумку, іншою – диригента за руку, хірург кинувся на сцену.

«Ми Вам допоможемо!»

Композитор вдячно кивнув.

«Беріть його за руку та диригуйте разом з ним!»

Диригент, переборюючи несміливість, взявся підтримувати знесилене тіло, а хірург, засукавши рукав, неквапливо зробив ін'єкцію.

«Можливо, у другому відділі концерту Вам доведеться диригувати, буде Перша симфонія, Ви її знаєте напам'ять!». Голос був вимогливо-тривожним. На щастя, твір через кілька тактів закінчувався, і хірург з допомогою диригента поклав ювіляра на високий шкіряний диван у гримувальній. До кімнати ввійшов чоловік з командним голосом. Хірург набрався рішучості:

«Хто Ви?»

У відповідь прозвучало:

«Ганс Анквіч-Клесховен – голова Товариства Борткевича,

головний бібліотекар Віденської академії образотворчих мистецтв».

«Треба затримати антракт хвилин на десять», – наче вголос подумав хірург.

«Вже розпорядився. Зробіть так, щоб він зміг продиригувати симфонію та залишитися з нами на урочистий бенкет».

Лікар заклопотався біля композитора, а диригент, одягнувши фрак, залишився за лаштунками, проводжаючи поглядом ювіляра, який у супроводі лікарів простував до сцени.

* * *

Едуард Людвігович після «прийняття» однієї-двох чарок горілки власного виробництва, як звичайно, ставав веселим і дотепним. Цього разу домашні були здивовані його урочистим настроєм, а Сергій подумав, що батькові, мабуть, не вистачає лише святкового сюртука.

– Дорога Софіє, діти! Я вирішив, що наш молодший син Сергій вивчатиме право в Петербурзькому університеті, а якщо він захоче вступити до консерваторії, я не заборонятиму. Ось так!

Батько полегшено зітхнув і вже спокійним діловим тоном виклав фінансову сторону навчання та інші питання, пов'язані з проживанням сина далеко від сім'ї. Софія Казимирівна заплакала, тримаючи сина за руку. Подали вечерю. За столом панувало веселе пожвавлення, будувалися плани на навчання і майбутній відпочинок. Сергій був сповнений рішучості виконати волю батька, а в тому, що він стане музикантом, анітрохи не сумнівався. Після вечері обговорювали деталі від'їзду Сергія до Петербурга на вступні

іспити. Софія Казимирівна заявила, що обов'язково поїде разом із сином і, якщо буде потрібно, організує підтримку Санкт-Петербурзького відділення Імператорського музичного товариства. Але в цьому не було жодної потреби! Сергій блискуче склав вступні іспити на юридичний факультет університету і до консерваторії по класу фортепіано, де був зарахований за рекомендацією свого вчителя Альфреда Бенша у клас професора Карла ван Арека. Тут доля звела його з асистентом професора Паулем де Конне. Цей юнак блискуче закінчив консерваторію в класі Антона Рубінштейна, отримавши відзнаку кращого студента. Половину семестру Пауль займався з Сергієм, але після кількох концертів за кордоном, що викликали неабиякий резонанс у Європі, Паулю запропонували місце професора фортепіано у Віденській музичній академії.

Вони зустрінуться знову через 25 років у Відні, куди круті, звивисті стежки долі приведуть і Сергія. У 1909 році у видавництві Ратера вийдуть у світ Чотири п'єси для фортепіано, оп. 10, який Борткевич – як знак вдячності й поваги – присвятить своєму другові Паулю. А в 1927 році там же буде надруковано Третій концерт для фортепіано з оркестром «*Per aspera ad astra*» («Крізь терни до зірок») з написом «Присвячується Паулю де Конне».

Після від'їзду Пауля заняття почав вести професор ван Арек, методика якого, м'яко кажучи, була дуже своєрідною – студенти змушені були годинами очікувати своєї черги, і Сергій часто потрапляв на урок після 11-ої ночі. Яке вже тут натхнення після стількох годин очікувань? Можна було й не дочекатися зовсім, і урок переносився на наступний день. Ван Арек був чудовим педагогом, тому це трохи ком-

пенсувало години чекання. Учень Лешетицького і Брассіна, він багато дав Сергію в опануванні технікою гри на фортепіано. Але особистої симпатії між ними не було – ван Арек зазвичай був різким та вічно насупленим. Теорію музики Борткевич вивчав у класі композитора Анатолія Лядова, що здобув визнання своїми оркестровими поемами «Чарівне озеро», «Кікімора», «Баба-Яга», а також мініатюрою «Музична табакерка». Блискучий знавець симфонічного оркестру, Лядов не дуже обтяжував себе викладацькими обов'язками, на уроках часто дрімав і, безумовно, не міг викликати справжнього інтересу до свого предмета. Теорію музики та композицію викладали Римський-Корсаков і Глазунов, але Сергій їхні лекції не відвідував, бо часу на це просто не вистачало, оскільки треба було дбати про заняття в університеті.

Борткевич устиг лише три роки провчитися в консерваторії та університеті, коли в Петербурзі почалися студентські заворушення, і університет на рік закрили. Сергій вирішив відмовитися від здобуття звання доктора права і без дозволу батька покинув навчання в університеті та пішов служити волонтером на один рік у полк імені Олександра Невського – молодший дворянський син обов'язково мав відслужити військову службу, щоб отримати дозвіл на виїзд за кордон. Сергій змушений був переселитися в казарму, нести варту службу ночами, а вдень займатися строювою підготовкою. Часу на заняття в консерваторії майже не залишалося. Солдатам та офіцерам було заборонено носити цивільний одяг навіть поза службою. Сергій, не маючи особливої симпатії до армійського обмундирування, наважувався надягати стару студентську уніформу та з'являтися

в ній в театрах і ресторанах. Одного разу він з приятелем вирушив в елегантний ресторан «Медведь». Поправляючи зачіску перед дзеркалом, Сергій побачив позад себе офіцера зі свого полку. Швидко схопивши пальто, Сергій миттєво вийшов на вулицю. А потім настала жахлива ніч у передчутті суворого покарання, якого чомусь так і не було. Близький друг Борткевича, князь Микола Трубецькой, талановитий піаніст і здібний спіритуаліст, запитав про цю подію своїх духів та отримав відповідь: «Офіцер впізнав Сергія, але, виявивши милосердя, зберіг спокій». Вологий клімат, суворі умови служби швидко позначилися на здоров'ї юнака – він захворів на запалення легенів. Хворого Сергія відправили до військового шпиталю. Довгий час він перебував на межі життя та смерті. Мама була поруч з ним вдень і вночі, доглядала за сином не гірше від досвідченої доглядальниці. Нарешті хвороба відступила. Військово-медична комісія назавжди звільнила Сергія від військової служби. Навесні 1900 року Сергій покинув Петербург, бо вирішив продовжувати навчатися музики в Німеччині. Едуард Людвігович протестував, але Софія Казимирівна змогла пояснити чоловікові, що Сергій хоче виїхати не тому, що він не любить батьківщини. Очевидно, йому слід було б вчитися не в багатому елегантному Петербурзі, а в Москві, де в університеті панувала атмосфера спраги знань, а не студентських зборів, на яких особи невизначеної національності агітували університетських друзів проти держави, і що повертатися до Петербурга було безглуздям. Недарма багато видатних письменників і композиторів – Достоевський, Чайковський, Аксаков не любили Петербурга. Сергій прагнув отримати більш широку гуманітарну освіту, його ваби-

ли імена Гете і Вагнера, Шиллера і Бетховена, тому бажання вчитися в Німеччині було цілком закономірним, незважаючи на те, що на той час слава Петербурзької консерваторії досягла свого апогею. Крім згаданих музикантів, тут викладали Леопольд Ауер, засновник російської скрипкової школи, віолончеліст Вержбілович, піаністи Єсипова, Малозємова, ван Арек, Фелікс Блуменфельд. Збереглися традиції Антона Рубінштейна, який помер у 1894 році. А чого тільки вартувало незмінне тріо, яке сиділо разом на всіх концертах? Морський офіцер з виглядом лікаря та довгою бородою, чудовий знавець симфонічного оркестру – Микола Олексійович Римський-Корсаков, імпазантний Олександр Костянтинівич Глазунов і Цезар Кюї, генерал, професор стратегії Петербурзької військової академії, – шановні, поважні професори, гордість консерваторії. Саме вони недооцінили талант юного Сергія Рахманінова, який насмілився підкорити Північну Пальміру, – існувала неприхована неприязнь між діячами мистецтва Москви й Петербурга, – і своїми діями довели майбутнього геніального композитора до депресії, з якої той вийшов завдяки старанням лікаря Миколи Даля та його дочки, дружньої підтримки родини Сатіних. Глазунов, який диригував прем'єрою Першої симфонії Рахманінова, вийшов за пульт, неабияк випивши перед тим, що цілком не сприяло хорошій грі оркестру. Цезар Кюї опублікував нищівну рецензію після прем'єри симфонії, де серед усього іншого сказано: «Якби в пеклі була консерваторія, то, безперечно, Рахманінов був би її найкращим учнем!» І це сталося за мовчазного невтручання Римського-Корсакова! Слава Богу, історія все розставила на свої місця! У 1929 році хворий Глазунов залишив

посаду ректора Ленінградської консерваторії та виїхав за кордон на лікування і в СРСР уже не повернувся. Він попросив у Рахманінова допомоги, і Сергій Васильович оплатив його рахунки за лікування. У цьому не було нічого дивного. Просто Рахманінов, людина дивовижної доброти, так само допомагав діячам російської культури, зокрема, трупі акторів Малеого театру, яку очолював Михайло Чехов. Він порятував від злиднів поета Велимира Хлебнікова. Сергій Сікорський, колишній киянин, який був присутній у Києві на прем'єрі опери «Алеко» під керуванням автора, попросив 500 доларів на будівництво гвинтокрила та отримав п'ять тисяч від Сергія Васильовича. Рахманінов віддавав на допомогу співвітчизникам, що потрапили в біду, третину своїх гонорарів, і Глазунов не був винятком. О, якби Сергій Борткевич, що зазнав злигоднів з приходом до влади Гітлера, в 1934 році звернувся до Рахманінова?! Він вважав Сергія Васильовича найкращим піаністом світу, видатним композитором! Адже він так потребував грошей! У той час він писав своєму другові, голландському піаністу Гуго ван Далену: «Настануть кращі часи, і видавництва будуть мені більше платити. О, іронія долі! Зараз я працюю над своєю Першою симфонією, це моя найвагоміша робота! Три частини майже готові, тож чи повинен я зараз загинути? Допоможи мені завершити цю роботу, і тоді я відійду на вічний спокій!». Ван Дален у черговий раз позичив грошей. Борткевич розплачувався своїми творами, як векселями, і, можливо, настане день, коли серед архіву ван Далена, що зберігається в музеї міста Гааги, знайдуться твори Борткевича, як знайшов колись Тадані його Другу сонату, написану в 1942 році. Річ у тім, що ван Дален – теж композитор, проте

музика його була дилетантською. Можливо, п'єси Борткевича існують під ім'ям ван Далена? Зрештою, розповідь про цю дружбу і дивовижні переплетіння долі ще попереду. А поки що залишається розмірковувати, як могла б скластися доля Борткевича, коли б він попросив допомоги в Рахманінова. Адже Сергій Васильович щоліта бував на своїй дачі «Сенар» у Швейцарії, зовсім поруч. О, Головний Режисере! За яким же принципом Ти розігруєш спектаклі, наймення яким – «людські долі»? Чому життєві стежки одних ведуть до благополуччя, а інших до злиднів? І що Ти береш натомість, адже в емігранта відібрано найголовніше – його батьківщину, рідну землю і щастя жити на ній, купувати, як Рахманінов, трактор для свого маєтку в Іванівці, горювати від смерті свиноматки, замовленої з Німеччини? І купатися у ставку під вечір, як Борткевич в Артемівці? І чому Рахманінов виїхав в Америку, а Борткевич залишився в Європі? Адже, за словами віденського скрипаля Яро Шміта, Сергій Едуардович, безперечно, був найкращим камерним виконавцем-піаністом Відня, особистістю непересічною, з величезним інтелектом і витонченим почуттям гумору, прекрасним композитором. Якби він тоді зустрівся з Рахманіновим, то, напевно, відважився б на переїзд? А прем'єра Першої симфонії «З моєї Батьківщини», можливо, відбулася б в Америці та принесла успіх і благополуччя? Та й у Відні вона була виконана 30 березня 1935 року тільки тому, що доля звела Борткевича з диригентом Освальдом Кабастою, на той час музичним редактором Віденського радіо. Кабаста (1896–1946) – австрійський музичний діяч, розпочав свою кар'єру диригента в Новій міській опері в Бадені. З 1926 року – диригент у Граці, співпрацював з Віденським

симфонічним оркестром і Товариством музики у Відні. З 1931 року – музичний керівник Австрійського радіо (РАВАГ) і професор кафедри диригування Віденської консерваторії. У 1938 – 1945 роках – головний диригент Мюнхенської філармонії. З Мюнхенським оркестром він здійснив гігантський творчий проект – виконав усі симфонії Антона Брукнера, попередньо їх впорядкувавши та відредагувавши. Уже потім його творчий подвиг повторить Ойген Йохум, записавши на платівки всі симфонії Брукнера. Після завершення Другої світової війни Освальдові Кабасті за участь у концертах перед нацистами, за прихильність до його таланту з боку верхівки нацистської Німеччини буде заборонено диригувати.

О, Великий Режисере! У Твоєму сценарії інший диригент – Герберт фон Караян благополучно продовжив кар'єру диригента на радість мільйонам шанувальників музики! За яким же принципом Ти підготував їм різну долю? Освальд Кабаста, не витримавши розлуки зі справою, що була сенсом його життя – диригуванням, у 1946 році покінчив життя самогубством.

Повернімося до Першої симфонії. 28 лютого 1935 року Освальд Кабаста запросив до себе диригента симфонічного оркестру Віденського радіо професора Рудольфа Ніліуса.

«Сьогодні день народження пана Борткевича, я хочу зробити

*Освальд Кабаста.
1886–1946 рр.*

йому подарунок, безперечно, завдяки Вашій допомозі. Ось партитура його симфонії, перегляньте її, будь ласка, та повідомте дату концерту».

* * *

Червень 1900 року в Артемівці був надміру спекотливим. Сергій поступово приходив до тями після важкої хвороби. Здоров'я покращувалося на радість рідним. По-смакувавши вранці гарячим молоком з квітковим медом, Сергій підіймався на пагорб, відпочивав на його вершині, потім прямував на луг, вдихаючи аромати різнотрав'я та насолоджуючися незабгненно-чарівними звуками червневого дня. Повертався сповненим життєвої енергії та сили, з рум'янцем на обличчі. Після сніданку Сергій сідав за рояль,

Фото Борткевича
1905 р.

а мама із задоволенням слухала його гру. Так, це вже не юний піаніст Сергійко, за роялем – прекрасний музикант, з гарним звуком і відшліфованою технікою. У грі Сергія з'явилися експресія, романтичний запал, витончене піанісімо, і мама усвідомлювала, що її син насправді талановитий.

Промайнуло два місяці, Сергій уже зміг супроводжувати маму та сестру Віру на курорт Лангеншвальбах поблизу Вісбадена. По-дорозі зупинилися в Лейпцизі. Сергій зовсім випадково дізнався, що в консерваторії

викладає Альфред Райзенауер, учень Ліста, концерт якого в Харкові просто-таки перевернув уявлення Сергія про гру на фортепіано. Сергій залишив у секретаря прохання захувати його до консерваторії в клас Райзенауера і був допущений до вступного іспиту, що мав відбутися через місяць.

На курорті Сергій занудьгував, йому хотілося якнайшвидше розпочати навчання у видатного піаніста. Щоб якось урізноманітнити свій відпочинок, він з'їздив до Монте-Карло. Перша поїздка була вдалою, а друга – навпаки, тому з великим розчаруванням він повернувся до Вісбадена. Нетерпляче лічив дні, коли зможе прибути до Лейпцига.

І ось – вступний іспит. Сергій грав Бетховена, Шопена, за натхненне виконання юнака похвалили та захували в клас Райзенауера.

Альфред Райзенауер стояв при вході до консерваторії, коли Сергій підійшов і представився. «На обличчі Альфреда з'явилася доброзичлива

Альфред Райзенауер

усмішка, адже в Російській імперії його знали та любили. Райзенауер об'їздив Росію вздовж та впоперек, від Балтики до Сибіру, і там, де не було залізниць, добирався на концерти на конях. Україну Альфред проїхав теж усю. У його кімнаті висів великий лавровий вінок з написом російською:

«За 500 фортепіанних концертів у Росії». Райзенауер був

геніальним піаністом. Він мав природну техніку, тому ніколи не грав звичних вправ, для нього, здавалося, не існувало будь-яких труднощів. Народився він у Кенігсбергу, місті Іммануїла Канта, у родині власника великої гастрономічної компанії. З дитинства привчений до делікатесів, згодом до дорогих вин – божественний спосіб життя став для нього цілком звичним. Навчався у Ліста в Римі, Будапешті, Ваймарі, приїжджаючи до нього впродовж 13 років. Розповідав багато історій про Ліста, схилившись перед його шляхетністю та золотим серцем. Райзенауер занурювався у літературу та філософію так глибоко, як і в музику. Важко уявити, яких вершин у творчості він зміг би досягнути, якби не пристрасть до алкоголю. Зрештою, він звик до надмірного вживання спиртного під час гастролей у Росії – російська гостинність тоді знайшла благодатний ґрунт. Багато концертів переносилися через «погане самопочуття артиста». Бувало, Альфред сідав за рояль, проте з'ясовувалося, що грати він не може. Його любили, а тому прощали та йшли на концерт наступного дня. Одного разу, після зустрічі зі студентами, він вийшов на сцену, сів за рояль і... заснув. Публіка, зберігаючи повну тишу, розійшлася, щоб не порушити сон піаніста. А наступного дня Райзенауер винагородив публіку блискучою грою. Улюбленцю богів все пробачалося!

Єдиним піаністом у Європі, який міг скласти Райзенауерові гідну конкуренцію, був Ежен Д'Альбер. Маленький, з тонким голосом, він буквально вривався на сцену і кидався на рояль з неймовірним бажанням володарювати, граючи Бетховена демонічно. Стихією ж Райзенауера була романтика – Шопен, Ліст, Шуман. А Шуберта він грав узагалі божественно. Бернард Шоу вважав, що його безмежна

техніка призводить інколи до надшвидких темпів. Альфред і його друг – відомий диригент Фелікс Вейнгартнер, теж учень Ліста, часто на двох роялях грали симфонії та симфонічні поеми Ліста, пропагуючи музику великого вчителя. Борткевич їздив на ці концерти з Лейпцига до Ваймара. Райзенауер був прихильним до свого учня та покладав на нього великі надії. Він удостоїв Сергія величезної честі, дозволивши зіграти замість себе в Мюнхені Перший концерт Ліста з оркестром під керівництвом Фелікса Вейнгартнера.

Райзенауер займався зі студентами так само, як і Ліст. Студенти по чотири години були присутніми в залі і мали грати напам'ять. Ноти лежали на столі, а маестро вибирав п'єсу, яку всі по чергово грали. Коли ж учителеві щось не подобалось, він сам сідав за рояль. Усі з нетерпінням чекали «Карнавал» Шумана, коли Райзенауер, незадоволений грою учнів, сам буде грати «Кокетку».

Над технікою гри Райзенауер не працював. Він володів феноменальною технікою, як і його геніальний учитель. Коли у Ваймарі відкривали Лістові монумент, Райзенауер взяв із собою на урочистості Сергія Борткевича. Разом з однокласником Анатолем фон Расселом Сергій від імені всього класу поклав до пам'ятника лавровий вінок з написом «Учні учня». Потім, зупинившись у відомому готелі «Слон», Борткевич скористався можливістю відвідати будинок Гете, речі та вмеблювання кімнат нагадували про великого мислителя, який жив тут. І нарешті – «Hofdartnererei», невеличкий двоповерховий будиночок у чудовому парку, де жив Ліст, куди Сергій пішов разом із Райзенауером. Колишня служниця Ліста провела їх кімнатами, Райзенауер сів за

концертний рояль «Бекштейн» і почав грати п'єси свого вчителя, занурившись у спогади про минулі дні, проведені разом. А ввечері відбувся грандіозний концерт із творів Ліста. Потім на сцені Ваймарського королівського театру була виконана ораторія «Легенда про Святу Єлизавету». Урочистості тривали всю ніч. Сергій повернувся до готелю, коли сонце піднялося вже високо. Біля воріт зупинився відкритий екіпаж з Райзенауером у майже непритомному стані. Сергій дотягнув свого вчителя до номера та, знявши з нього одяг, уклав до ліжка. А через кілька годин усі гості зібралися на каву в ресторані. Раптом двері відчинилися і, на превеликий подив, увійшов Райзенауер – свіжий, як маргаритка, сяючий, як сонце. Він відразу приєднався до розмови на музичні теми з музикознавцем Герхардом фон Нойслером.

Згодом Сергій довідався від матері Альфреда, пані Паули Райзенауер, що її син колись уже серйозно хворів. Так сталося, що внаслідок довгого турне Європою піаніста частково спаралізувало. Завдяки міцному, розвиненому, з прекрасною мускулатурою тілу, Альфред після курсу лікування в Балленштадті за рік одужав і зміг далі концертувати. Тільки руки тремтіли, це було помітно з почерку. Однак, як тільки руки торкалися до клавіатури, тремтіння миттєво припинялося. Сергій був уражений могутнім здоров'ям свого вчителя. Одного разу Райзенауер дав два концерти за один день у різних містах Німеччини. Після першого був обід, багато вина, після другого – вечеря, карти, переїзд до іншого міста. Гуляли на станції, в ресторані, готелі. І хоча позаду – 24 години без сну, два величезних концерти, а Райзенауер грав нову програму вже в наступному місті, та й грав, як завжди, прекрасно!

Востаннє Сергій слухав гру свого вчителя в Берліні, у концертному залі «Бекштайн». Той грав Перший концерт Ліста з Берлінер Філармонікер під керуванням Артура Нікіша. Обидва маестро були піднесено-натхненними, подарувавши слухачам чудову музику. Публіка була в екстазі, овації довго не вщухали, їх багаторазово викликали на сцену. Про цей концерт довго говорили, писали, згадували...

Помер Альфред Райзенауер у 43 роки в Лібау від серцевого нападу. Напередодні він грав концерт у Ризі. Вранці попросив обігріти свою кімнату, а через кілька хвилин усі побачили, що він лежав на килимі мертвим. Красива, швидка смерть! О, Режисере, Ти відкликаєш живих геніїв, щоб вони не могли конкурувати з мертвими?! Невже слава Райзенауера могла б затьмарити славу Ліста? Невже це можливо? Чи під силу це кому-небудь іншому? Наскільки швидкоплинним є життя і скороминучою слава віртуозів – уже через кілька років багато що забуто, а їхні імена живуть лише на сторінках музичних енциклопедій.

* * *

Першим твором, який маестро дав Сергієві вчити, була знаменита Друга соната Фредеріка Шопена з третьою частиною – похоронним маршем. Слухаючи четверту частину сонати у виконанні свого вчителя, Сергій відчував, як на кладовищі завиває вітер над могилою героя. Душа молодого музиканта сповнювалася радістю від того, що він вчиться в такого великого музиканта. Із свого боку, Райзенауер покладав на учня великі надії. Сергій пізніше зізнається, що маестро готував йому блискучу кар'єру виконавця. Проте стало на заваді бажання писати і виконувати власну музику.

Теорію музики Сергій вивчав у Саломона Ядассона, відомого теоретика, автора кількох підручників. Він був старий, але доволі енергійний та дотепний. Якось Сергій невдало написав вправу з гармонії. Ядассон запитав учня:

– Ви де живете?

– У мебльованих кімнатах.

– Вам не запропонували з'їхати після того, як ви це зіграли?

На жаль, Ядассон невдовзі помер, проте встиг дати Сергієві фундаментальні знання з гармонії та контрапункту.

Швидко пролетів навчальний рік. Відмінно зігравши на іспиті, Сергій вирішує провести літо в Італії та вивчити італійську мову. З другом дитинства Сергієм Сагоскіним вони приїхали до Рима та оселилися в готелі недалеко від собору Святого Петра. Його товариш захоплювався живописом, вони відвідували музеї, собори, насолоджувалися архітектурою «вічного міста», поки серпнева спека не змусила їх утекти в гори, у готель поблизу монастиря у Фраскаті. Сергій, спілкуючись із священиками, удосконалював свою італійську. Разом з російським консулом в Римі, який грав на скрипці, організував у монастирі благодійний концерт на користь бідних. Публіка була релігійною – ченці, священики. Сергій виконав «Легенду Святого Франциска» Ференца Ліста, інші духовні твори. Приїхавши до Тіволі, Сергій оселився в готелі «Плаза», саме в тому номері, де колись жив Ліст. За рік навчання в одного з кращих учнів Ліста – Альфреда Райзенауера, Борткевич багато дізнався про життя та творчість великого композитора. Блукаючи тими ж самими садовими стежками, де ступала нога великого композито-

ра-абата, Сергій відчував власну причетність до послідовників видатного музиканта.

До Лейпцига Сергій повернувся на початку вересня. Райзенауер організував йому кілька концертів, сольних і з оркестром. Інтенсивні заняття увінчалися отриманням Шуманівської премії, яка присуджувалася кращому піаністові консерваторії. Сергій відчував неймовірну втому. Кому прийшла в голову божевільна ідея лікуватися бромом – Сергієві чи його друзям, Йозефу Пембауеру, що став згодом відомим піаністом, або Гарольду Андре, майбутньому директорові Стокгольмської королівської опери, – невідомо. Однак троє молодих людей уявили, що в них неврас-тенія. Без консультації лікаря вони вжили значну кількість бромову, поки Сергій не відчув, що пам'ять його погіршилася і він став збудженим та дратівливим. Згадуючи цей сумний епізод життя, Борткевич присвятив три п'єси, оп. 6, Гарольду Андре. Концерти в Берліні довелося відкласти. На щастя, батько, мати і сестра Віра в березні відпочивали на Рив'єрі, і Сергій приєднався до них. Погода була чудовою. Сергій після лейпцизьких холодів відчував себе заново народженим. До того ж вони потрапили на останній тиждень карнавалу. Радісні обличчя, карнавальна хода тротуарами, що покриті килимами з паперових гірлянд та конфеті. На завершення вони відвідали Париж, місто вогнів, столицю світу, як вважають самовпевнені французи.

Повернувшись до Лейпцига, Сергій натхненно взявся за навчання і в липні 1902 року блискуче закінчив консерваторію. Кінець літа провів у Тіролі, де готувався до майбутніх концертів у Бремені й інших містах Німеччини. Восени зіграв з оркестром Перший концерт Ліста, а також велику

програму із творів Ліста й Шопена. Готуючи в Німеччині нові концертні програми, він не помітив, як минув рік. Навесні 1903 року Сергій з батьками, які подорожували Європою, після дворічної відсутності повернувся в Артемівку на все літо.

У гості завітала Єлизавета Гераклітова, шкільна подруга сестри Віри. Сергій не бачив її багато років...

Це був незабутній час – літні теплі ночі із духмяним ароматом скошеної трави, солов'їним співом, поцілунками під місяцем. Чарівно мріялось у нічній тиші, яку зрідка порушувало гавкання собак... Молодята заручилися.

Восени Сергій поїхав до Берліна, проте скасував концерти і повернувся до Харкова, до нареченої. Їхні стосунки розвивалися бурхливо, увесь вільний час вони проводили разом. Усе, що спромігся зробити Сергій цього сезону, це зіграти в рідному Харкові два концерти – сольний та з оркестром.

Весілля відсвяткували 18 липня 1904 року в маєтку дядька Єлизавети, графа Сергія Михайловича Ільєнка, у провінції Катеринослава, поблизу Луганська. Вінчалися в маленькій сільській церкві. Весілля було розкішним, з великою кількістю гостей.

Медовий місяць сплинув швидко, і молодята вирушили до Берліна. Зупинялися дорогою на кілька днів у Києві та Варшаві. Зняли квартиру в Берліні, Сергій придбав рояль і почав готуватися до нового сезону. Адже заплановано концерти в Берліні, Лейпцигу та Мюнхені. В Лейпцигу на концерт прийшов Альфред Райзенауер. Після концерту Сергій познайомив його зі своєю дружиною. Вечеряли в «Еккерлайнс Селлар». До меню входили улюблені страви та вина

Райзенауера. На десерт подали збитий яєчний білок з ваніллю та полуничним кремом всередині.

Дружину Єлизавету Сергій вважав своєю музою, бо серйозно почав займатися композицією лише після одруження. Усі перші твори, написані ще в чотирнадцятирічному віці, Сергій власноручно знищив. Його першим видавцем став Даніель Ратер з Лейпцига, який надрукував у 1906 – 1907 роках перші фортепіанні опуси молодого композитора Сергія Борткевича.

Десять років, до початку Першої світової війни, подружжя Борткевичів прожило в Берліні, влітку чергуючи відпочинок в Артемівці або в маєтку Ільєнків з подорожами до інших країн. Упродовж одного навчального року Сергій викладав у консерваторії Кліндворта-Шарвенки. Борткевичеві не імпонувала манера поведінки директора Кліндворта. А з братами Ксавером і Філіппом Шарвенками, що мали теж польське коріння, він заприятелював. Особливо – з Ксавером, високим, гарним, розумним молодим чоловіком, який писав прекрасну музику і якого незаслужено забули в наш час. Дивовижний у Ксавера концерт для фортепіано з оркестром № 4 фа-мінор, монументальний, з четвертою частиною – польським рондо! Ксаверові Сергій присвятив сім п'єс для фортепіано, опус 4, що в 1909 році видав Даніель Ратер із назвою «Почуття». У Ксавера дружина була росіяною, тому Борткевич і Шарвенка, за слов'янськими звичаями, ходили один до одного в гості. Музичні вечори в будинку Шарвенок були особливими, адже навідувались багато цікавих музикантів, лунала гарна музика. Ксавер і Сергій почергово виконували свої твори. Душею компанії був сам господар будинку. Серед його друзів був видатний

диригент Ганс фон Бюлов, який часто відвідував ці музичні вечори.

Сергій гастролював по Європі, регулярно грав у Відні, Будапешті, Парижі, в багатьох містах Італії та Німеччини. Кар'єра віртуоза приваблювала його все менше й менше, він намагався грати тільки власні твори. Написану в 1908 році Першу сонату для фортепіано виконував на кожному концерті. Давав концерти у резиденції російського посла в Німеччині, дружина якого була ученицею Шопена. Сергій грав на її прохання ноктюрни, мазурки, балади й вальси Шопена. Вона завжди готова була це слухати, гра Сергія нагадувала їй гру свого великого вчителя.

Улітку 1914 року подружжя Борткевичів утретє відпочивало в Італії. Повернувшись до Берліна, Сергій відразу пішов до російського посольства, щоб дізнатися останні новини. Ситуація була невтішною. Англійські, французькі, російські дипломати покинули Берлін. Клопоти щодо відправки росіян до Росії взяла на себе іспанська амбасада. Одного ранку два детективи обшукали помешкання Борткевичів, вилучили всю кореспонденцію, а подружжя доправили до поліції. Там Сергій отримав ордер з вимогою залишити Берлін за 24 години. Однак за підозрою в шпигунстві його одразу взяли під домашній арешт. Місяць та сімнадцять днів Борткевичі очікували можливості виїхати, і коли вирушив перший потяг до Швеції, вони через Стокгольм та Петербург добралися до Харкова.

Колись Сергій захоплювався Північною Пальмірою, а тепер кілька днів, проведених у Петербурзі, зовсім не втішили його.

Це був перший удар долі – його, як ворога, вигнали з кра-

їни, в якій прожив чотирнадцять років і яку так любив. Сергій тоді й гадки не мав, що через шість років назавжди втратить свою рідну землю, а удари долі стануть ще важчими.

* * *

В образі, яку диригентська паличка відчувала на диригента, було щось дуже по-дитячому наївне. Багатьом її колегам не подобалася диригентська нещирість: на концерт маестро виходили з паличкою, саме з нею кланялися та відразу ж про неї забували. Бібліотекар забирав її разом з партитурами, і вона кілька днів валялася в бібліотеці на столі поруч з нотами аж до наступної репетиції. Цього її диригент ніколи не робив! Він ставився до палички, як до одухотвореного предмета. На сцену він виходив без неї, звільняючи її від непотрібних поклонів, та брав до рук тільки перед початком виконання. Стихала музика, і диригент клав її на пульт з почуттям вдячності – він знав їй ціну. Довгі роки вони працювали разом, як хірург і скальпель, тонко розуміючи один одного. І паличка відрізнялася від побратимів по зброї не тільки породюю дерева, витонченістю ліній чи параметрами центру ваги ідеально під пальцями (тоді вона «не чутна» в руці). Вона мала чудову професійну пам'ять, тому диригент, повністю довіряючи паличці, цілком покладався на неї. Наприклад, навчив її робити точний жест, за яким духові брали дихання, а потім, вичекавши мить, опуститися вниз і чітко поставити крапку для вступу струнних, та так, щоб усі звуки збіглися в часі. І хоча це доволі складно, однак диригент уже не контролював паличку, інструменти вступали разом, ансамбль був ідеальний, адже паличка була просто талановита. Як завжди буває з

працьовитими талантами, вона вміла дуже багато, та ніколи цим не хизувалася. Іноді доводилося виплутуватися з екстремальних ситуацій: соліст зіграв раніше чи пізніше, пропустив кілька тактів або додав зайві, а паличка неодмінно допомагала диригентові впевнено та спокійно. Бувало, траплялося скакати галопом і раптом зупинятися, зависати над прірвою, утримуючи на своєму загостреному кінчику цілий оркестр. Воістину, розум і серце диригента містяться на кінчику його палички. То що ж так затьмарило її, доброзичливу й старанну, запальну й ніжну, закохану у свого диригента? Він вийшов на концерт, випадково забувши взяти її з собою! Власне, думав, що після репетиції вона залишилася лежати на пульті, а сам машинально відніс її до гримерної. І ось звучить Третій концерт Рахманінова, її найулюбленіший твір, а вона лежить на трюмо у гримерній та спостерігає в дзеркалі, як із власних очей ллються сльози. А концерт відбувається в Колонній залі Національної філармонії, соліст – Вадим Руденко, один з кращих піаністів світу, на концертах якого впродовж багатьох років у цій залі порожніх місць узагалі не буває! Концерт пройшов чудово, і вона чула, як директор оркестру сказав диригентові: «А без палички у Вас дуже добре виходить!» Саме цього паличка пережити не могла. Тому вона була в розпачі, показувала оркестрові невлад. Раніше, коли диригент, голосно стукаючи нею об пульт, заспокоював оркестр, їй подобалося відчувати відповідні знаки уваги з боку диригентського пульта, теж дерев'яного, а тепер її все це навіть дратувало. І ось паличка почала уявляти себе в руках кращих диригентів світу, поки не сталося те, що змінило її існування

та змусило згадати все те, чого її навчив диригент: як вона повинна лежати в руці, скільки диригентської енергії вона жбурляє в оркестр та багато іншого, що разом створює таємничість диригентської професії. Під час концерту, на якому виконувалася «Прощальна симфонія» Йозефа Гайдна, вона раптом опинилася в руках видатного композитора, і це їй здалося неймовірним, тому що в той час паличкою ще ніхто не диригував, її роль виконував смичок. Та й маестро Гайдн тримав її у своїй руці не так, тобто не горизонтально, а вертикально, її кінчик, центр музичного всесвіту, опускаючись та піднімаючись, розсікав повітря з очевидною для неї безкорисністю. І ось вона, перепрошуючи маестро, потихеньку, плавно, раз за разом почала використовувати своє вміння та керувати оркестром уже в горизонтальному положенні. Звучання ставало більш точним, повним і прозорим одночасно. Однак коли музиканти, завершуючи поступово грати в тій черговості, яку встановив композитор, пішли зі сцени і залишилися тільки два скрипалі, паличка відчула всю свою непотрібність. Так, не той твір вона вибрала для світової прем'єри! І тепер картала себе, що не змогла довести свою необхідність, тому зараз їй хіба що сповзаючі перуки поправляти! Про такий власний досвід паличка диригентові не розповідала, а стала виконувати диригентські схеми більш точно й охоче, що диригент негайно прийняв на свій рахунок! Загалом, їй перехотілося робити гастрольні турне в різні епохи. Від образи на диригента не залишилося й сліду. Але випробування на цьому не припинилися: диригент почав працювати з оркестрами в інших країнах, і паличці доводилося несолодко: необхідно було розповідати

оркестрові про виконувану музику, причому без знання іноземної мови! Особливо запам'ятався їй концерт у Каліфорнії, де вона разом з диригентом виконувала Сьому симфонію Антона Брукнера, яка триває одну годину й десять хвилин. У палички боліло все тіло! Такого навантаження вона ще не відчувала! А втім, після «Симфонії всесвіту», як називав диригент цю симфонію, друга частина якої написана до річниці від дня смерті Вагнера, так щиро і романтично пролунав Перший концерт Сергія Борткевича у виконанні В'ячеслава Зубкова! Усього два програвання на репетиціях – і відразу на концерт, на більше не вистачало часу. І вони встигли! Успіх – грандіозний! Композитор мав би бути задоволеним, адже в Каліфорнії концерт звучав уперше, та й у всій Америці він виконувався досить давно та рідко. І паличка з законною гордістю стала вважати себе кращим інтерпретатором творів Сергія Борткевича, адже вона продиригувала двома симфоніями, трьома фортепіанними, скрипковим, віолончельним концертами, симфонічною поемою «Отелло», Австрійською, Югославською сюїтами, балетом «Тисяча і одна ніч»... А як звучав фінал Першої симфонії «З моєї Батьківщини» на концерті, присвяченому десятій річниці Незалежності України! Сам оркестр Національної опери України підкорявся її жестам.

– Україна повертає імена своїх забутих корифеїв. Сергій Борткевич. Фінал симфонії «З моєї Батьківщини»!

Голос ведучої концерту сповістив усій країні, що це вона, паличка, звершить творчий подвиг, і диригент їй у цьому допоможе! Гордості її не було меж, адже вона стільки років допомагала музиці Борткевича тішити слухачів своїми пре-

красними мелодіями! Аж тепер вона сповна усвідомила – вона щаслива! І яким би твором вона надалі не диригувала, це буде тільки збільшувати дивний стан щастя.

* * *

Уперше Сергій Борткевич побачив Артура Нікіша за пультом у Петербурзі, де той диригував концертами симфонічного оркестру Берлінської філармонії. «Блідий Артур», як його називали, – з локоном на лобі, блідим обличчям і знаменитими білими руками з довгими білими нігтями – заворожував і оркестр, і публіку. Концентрована сила, яка виходила тихими й благородними потоками, його погляд, його фігура зачаровували. Кожен концерт завершувався викликами «на біс». Він грав Вагнера, Бетховена, Шуберта, але особливо тепло публіка приймала три останніх симфонії Чайковського. Коли Чайковський почув свою П'яту симфонію у виконанні Нікіша, підійшов до нього після концерту, обійняв і сказав:

Артур Нікіш

– Я не уявляв, що моя симфонія така красива. А я ж хотів її спалити! Як добре, що цього не зробив! Спасибі Вам!

Борткевич відвідав більше ста (!) концертів Артура Нікіша, що само по собі є рідкісною можливістю пізнати мистецтво диригування. Вони подружаться значно пізніше, у Лейпцигу. Коли у вересні 1900 року Сергій став студентом

Лейпцизької консерваторії, директором її був великий диригент. Артур Нікіш диригував оркестром Гевандхауса, даючи в Лейпцигу двадцять два концерти за сезон. Сергій за три роки відвідав 66 концертів Нікіша, не пропустивши жодного! Він намагався не пропустити жодної репетиції великого маестро та облюбував собі місце поруч з органом, щоб не прогавити найменшого штриха в його роботі. На противагу багатьом диригентам, які розгойдувалися всім тулубом, Нікіш стояв на подіумі, як імператор. Він диригував плавними рухами, що зачаровували, як і він сам. Із зеленої артистичної кімнати неквапливою ходою простував на сцену, і зал завмирав. Нікіш був середнього зросту, але яка величезна сила струменіла з його рук! Він не диригував з пам'яті, партитура завжди лежала на пульті. Амбіції сучасних диригентів не завжди відповідають головному: глибокому проникненню в задум композитора, їм хочеться здивувати публіку музичною пам'яттю. Сергій познайомився з великим диригентом завдяки колишній співучениці, співачці Олені Герхарт, якій він акомпанував на репетиціях. Олена була родом з Саксонії, що славилася гарними дівчатами. Нікіш був заворожений її красою та зачарований голосом. На першому її сольному концерті в Лейпцигу Нікіш сам акомпанував співачці, і одразу Олена Герхарт стала знаменитою.

Нікіш був одержимий музикою. Відпочивав від неї, граючи в покер. Сергій став свідком кількох безсонних ночей за картковим столом – об одинадцятій годині ранку на репетицію до Гевандхауса Нікіш приходив блідшим, ніж звичайно. Сергій пам'ятав виконання Шостої симфонії Чайковського в Лейпцигу. Після закінчення цієї піднесеної

музичної трагедії вмираючої людини публіка довго сиділа непорушно. Нікіш зійшов з подіуму, вибухнув грім оплесків. Увечері студенти Лейпцизької консерваторії організували бал на честь свого директора. Він сидів у теплій залі в хутрянному пальті, кутаючись у хутро, і слухав виконання «Трістана та Ізольди» солістами Лейпцизького оперного театру.

Їхні стосунки незабаром стали дружніми, незважаючи на різницю у віці. Сергій наважився попросити Нікіша допомогти йому в диригуванні, і великий маестро дав згоду. Якось вони разом їхали з Лейпцига до Берліна. Зав'язалася розмова про Росію. Артур говорив багато доброго про країну, де його дуже любили. Він розповів Сергієві, як після концерту в Зимовому палаці Микола II підійшов до нього, простягнув руку і попросив:

– Дорогий маестро, коли Ви знову приїдете до Петербурга, зіграйте, будь ласка, знову Вагнера!

Володар 150-мільйонної країни сказав це так щиро, що Нікіш був зворушений.

Згодом Артур Нікіш та Сергій Борткевич почали обговорювати новий концертний сезон – 22 концерти в Лейпцигу, 10 у Берліні, 10 у Гамбурзі, тури в Росії з оркестром Берлінської філармонії – ось такий концертний сезон великого маестро. Нікіш диригував у Будапешті і Лондоні, Америці і навіть у Буенос-Айресі, у 1921 році, за рік до смерті. Помер він у шістьдесят сім років у Лейпцигу. Професійна допомога Артура Нікіша й теплі дружні стосунки допомогли Сергієві Борткевичу стати гарним диригентом. Нікіш завжди готовий був прийти Сергієві на допомогу. У 1912 році Борткевич у Берліні закінчив писати Перший фортепіанний

концерт. Відправив листа Нікішу з проханням його прослухати. Швидко отримавши відповідь, приїхав до Лейпцига. Маестро прийшов, як домовлялися, рівно об одинадцятій годині. Борткевич зіграв йому свій концерт та отримав запрошення на вечірній виступ маестро. Після концерту Нікіш запросив Борткевича до себе в зелену артистичну та вручив йому конверт з рекомендаційним листом до видавців, у якому високо оцінив твір та похвалив автора. Через рік концерт був виданий Даніелем Ратером. У листопаді 1913 року відбулася прем'єра Першого фортепіанного концерту композитора Сергія Борткевича – у супроводі Блютнер оркестру грав Гуго ван Дален, з яким Борткевич познайомився в 1910 році. Потім українська піаністка Любка Колесса виконала його в Лейпцигу оркестром «Гевандхауза» з диригентом Вільгельмом Фуртвенглером (Борткевич присвятив Любці три вальси, опус 27).

Любка Колесса

Концерт звучав також в інших містах Німеччини – Берліні, Франкфурті, Кельні. Виконувався у Відні, Празі, Парижі, Будапешті, Стокгольмі, Мадриді, у Північній, Центральній та Південній Америці, Австралії. Найчастіше грав сам автор, на Віденському радіо грала Станіслава Десть-Шуберт, з Віденським симфонічним оркестром виконував доктор Фідль. Сергій Едуардович отримав програму концерту 1948 з Філіппін – Перший концерт звучав навіть у Манілі! Траплялися унікальні випадки, коли публіка вима-

гала повторення концерту в наступній програмі. Так було в Голландії, де диригентові Вільгельму Зандерлінгу довелося диригувати концертом ще й наступного дня. У Бразилії піаніст Терран повторив Перший концерт у наступній програмі. У 1932 році Терран знову виконав його двічі, цього разу в Монтевідео. У наш час Стівен Кумс записав його з оркестром BBC, а в Україні з оркестром «Філармонія» концерт зіграли Вікторія Єрмольєва, Ольга Шадріна та В'ячеслав Зубков, який виступав з Першим концертом у Республіці Білорусь та у США. Зубков зіграв всі три концерти Борткевича! Цікаво: як склалася б доля Першого концерту, якби не рекомендаційний лист Нікіша?! Хто із видавців наважився б надрукувати концерт невідомого композитора? Хвала тій епосі, коли великі диригенти підтримували молодих музикантів і композиторів!

В одній зі спільних поїздок Нікіш, побачивши у Сергія газети «Новий час», став розпитувати про культурне життя Росії. Борткевич показав статтю, в якій було надруковано: «За один сезон Йозеф Гофман зіграв у Петербурзі 14 концертів». Нікіш не повірив. В одному місті 14 концертів?! Борткевич пояснив маестро, що великий Антон Рубінштейн перед смертю сказав, що кращий піаніст Росії після нього – Йозеф Гофман, його учень. Йому повірили. Ця новина швидко розповсюдилася. І хоча в Росії гастролювали такі віртуози, як Д'Альбер, Райзенауер, Бузоні, Розенталь, усе-таки Гофман давав більше концертів, ніж вони. Але Борткевич вважав, що найулюбленішим піаністом Росії є Альфред Райзенауер – спадкоємець великого Ліста. На думку Теодора Лешетицького, Райзенауер більше від усіх нагадував гру свого великого вчителя.

* * *

Рідна Артемівка зустріла Сергія та Єлизавету морозами. Вечорами, сидячи біля самовара, вони часто згадували роки, які прожили в Берліні. Софія Казимирівна розуміла, наскільки важко буде Сергієві без переповнених концертних залів, без спілкування з цікавими людьми – кращими музикантами Європи. Минуло два роки, як не стало Едуарда Людвіговича, і тепер усі турботи в маєтку лягли на плечі матері. Заводи вона віддала в оренду графові Ерестову. У березні 1915 року уряд заборонив виготовлення горілки, і горілчаний завод законсервували. А Сергій завершив скрипковий і віолончельний концерти – перші українські концерти для цих інструментів. Борткевич познайомився із чеським скрипалем Франтішеком Смітом, дружина якого була родом з Харкова. Стараннями Софії Казимирівни в Харкові 1915 року відбувся концерт, до програми якого ввійшов скрипковий концерт Сергія Борткевича. Грав Франта Сміт, акомпанував на роялі автор. Успіх був грандіозним. Другу частину, «Поєму», довелося повторити двічі. Згодом скрипковий концерт вони із Франтішеком зіграли 1922 року у Відні й наступного року – в Гаазі та Празі. Натхнений успіхом, Сергій складає цикл п'єс для дітей «Маленький мандрівник», завершує оркестрування симфонічної поеми «Отелло», а Софія Казимирівна, передчуваючи біду, готується до захисту своїх володінь – купує гвинтівки, кулемети, патрони і навіть аероплан.

До влади приходять більшовики, маєток у Борткевичів відбирають, родина змушена перебраться до Харкова. Софію Казимирівну заарештовують, відпускають, згодом знову ув'язнюють та незабаром звільняють. Сергій влаштуву-

ється на роботу професором народної консерваторії. Разом з Франтою Смітом вони дають концерти в різних містах, а, повертаючись, привозять в якості гонорару то мішок борошна, то мішок цукру.

25 березня 1918 року Харків окуповано німецькою армією. Це були саксонські й угорські полки. Уже через три дні встановлюється порядок – з'являється світло, вода, опалення. Сергій запропонував новій владі свої перекладацькі послуги. У листопаді німці залишили Харків, з ними поїхав і Франта Сміт. Знову панує хаос та безлад. Студенти, котрі наважилися прийти на уроки, грали в холодних класах, дехто з молодих людей мав обморожені пальці. Страх зростав щодня. Одного разу Сергій, повернувшись додому, дізнався, що йому з дружиною наказано протягом чотирьох годин покинути свій будинок. Вони з поспіхом переїхали у квартиру до мами. Двоє матросів прийшли заарештувати їх, але, оскільки Софії Казимирівні було майже сімдесят років, арештовувати її вже не мали права. А ось Сергія взяли під варту та відвели до народного комісара. Борткевич усе-таки зміг довести, що він піаніст і професор пролетарської консерваторії. Його відпустили на волю.

11 червня 1919 року Харків захопили війська білої армії. Сергій знову відчув себе вільним і щасливим. Поїхали до Артемівки. Їх затишний, світлий будинок було вщент розграбовано. Зібравши все необхідне, Сергій та Єлизавета їдуть до Криму, Софія Казимирівна – до дочки Віри в Новоросійськ, де згодом, у 1920 році, сімдесятирічною відійде у Вічність.

Борткевичі орендували в Севастополі дві кімнати, на щастя, там було піаніно. Зима 1919-1920 років видалася, як

для Ялти, несподівано холодною. Кораблі забирали на борт спочатку армію, потім цивільних осіб та йшли на Константинополь або Варну. Сергій, завдяки неймовірним зусиллям, роздобув у членів команди два пасажирських квитки. У порт подружжя привезло речі: кілька валіз з одягом та білизною, рукописи. В одній із валіз лежало півтора мільйона нікому не потрібних рублів. Упродовж доби Борткевичі ніяк не могли потрапити на корабель, цілком утомлені, вони спали вночі почергово. Зранку причалили два останніх кораблі, один з яких, «Константин», вважався найкращим пароплавом на флоті.

Після кількох виснажливих годин очікування на трапі Борткевичі, пред'явивши пасажирські квитки, врешті-решт ступили на палубу. Місце було тільки на верхній палубі. Доля була до них прихильною – зазвичай у таку пору Чорне море штормить, проте зараз воно було тихе й спокійне, немовби великий ставок. Адже найменший шторм міг би скинути пасажирів у відкрите море, а корабель, завантажений вище від ватерлінії, напевно, затонув би. Наступної ночі Борткевичам пощастило облаштуватися в каюті. Сергій уместився на підлозі каюти, а точніше, кабіни. Коли вони зранку прокинулися, корабель підходив до Константинополя. На рейді стояло понад сто суден, які привезли сюди емігрантів.

Через двадцять років Сергій знову вступив на константинопольську землю. У кишені тільки двадцять доларів, а рублі тут були нікому не потрібні. Борткевичі прямували вулицями європейського кварталу, що відлякував розмаїттям речей у вітринах магазинів. Зайшли до нотної книгарні.

На полиці лежали ноти композитора Борткевича. «Мене тут знають!» – промайнула надія. Сергій сів за піаніно, загравав. Один із слухачів виявився грецьким скрипалем і відвів їх до Ілена Ілегея, піаніста самого султана. Ілегею сподобалася музика Борткевича. Він дозволив Сергієві викладати теорію музики його студентам та познайомив з музичним торговцем на ім'я Крістайдес, який запропонував у своєму будинку кімнату з піаніно. Кімната виявилася достатньо вмебльованою, проте коштувала дорого та була далеко від центру. Місто вцент переповнене емігрантами, тому підшукати житло ближче було досить важко. Тепер треба було заробляти гроші уроками музики, але Сергій захворів на малярію. Вилікував його один добрий російський лікар. Перший концерт у Константинополі Борткевич зіграв для студентів та професорів американського коледжу. Першою ж ученицею по фортепіано стала донька турецького придворного диригента, другою – донька бельгійського посла. Познайомився Сергій і з дружиною югославського посла Наталею Хапоніч. Вона вдосконалювалася в грі на фортепіано у Відні в професора Пауля де Конне. Воістину світ тісний! Наталя влаштовувала музичні вечори в посольстві, на яких грав Сергій. Композитор на знак подяки присвятив їй три п'єси: ноктюрн (Діана), вальс-гротеск (Сатир), імпромт (Ерос), опус 24. Після першого ж концерту Сергій та Єлизавета змогли купити новий одяг і винайняти кімнати в престижному районі Rue de Pera. Дочка британського посла теж виявила бажання займатися у відомого піаніста й композитора. Разом з Баршанським, піаністом з Одеси, Борткевич відкрив консерваторію. Учнів не бракувало. Це

були американці, турки, європейці. Борткевичі часто зустрічалися з родичами й друзями, які проживали в Константинополі, втамовуючи спрагу спілкування з культурними інтелігентними людьми. Розповідали анекдот: «Один чоловік попросив свого друга порекомендувати ресторан, де було б вишукане товариство. А наступної зустрічі він поскаржився, що публіка була далеко не світська, на що його друг вигукнув: «Як, адже Вас обслуговували відомі російські князі, графи й барони!»

Борткевич писав до Гааги ван Далену: «Я тут дав багато концертів. Ми, слов'яни, маємо заслуги перед Константинополем за пропаганду класичної музики. Звичайно, я всією душею скучив за європейською культурою, музичним мистецтвом. Тут чудовий клімат, прекрасна природа. Але я все-таки поїду до Відня й буду там уже до 1 вересня. Поки що заробляю гроші уроками й концертами... Я щиро вдячний Вам за пропагування моєї творчості в Голландії. Мене дуже цікавлять критика і програми концертів, надішліть їх якнайшвидше. Чи чули Ви мого «Отелло», хто його диригував, як сприйняла публіка, що писали критики? Подумати тільки, я ще жодного разу не чув свого симфонічного твору!»

Борткевичі завжди були бажаними учасниками всіх вечорів у іноземних представництвах. Два роки в Константинополі прожили цікаво, спілкуючись із дипломатами з різних країн. У Сергія багато роботи, але він рвався до Європи. Та й недаремно – через кілька місяців після від'їзду Борткевичів Константинополь захопив Кемаль-паша, і життя різко змінилося. Американці, греки вимушені були по-

кинути Туреччину. Борткевичі на той час уже проживали в Софії, куди переїхали з Белграда. Оформлення австрійської візи забрало багато часу. Нарешті вони сіли на пароплав, який 22 липня 1922 року доставив їх до Відня.

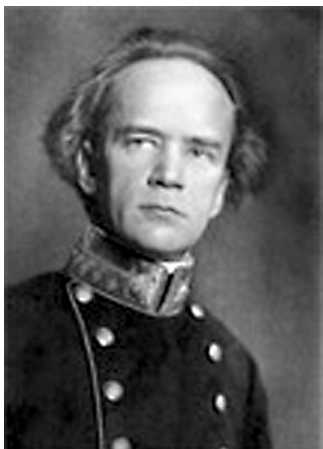
* * *

Альтист нічим не відрізнявся від своїх колег по цеху, про яких існує найбільша кількість анекдотів серед усіх музичних професій. Він був прекрасним музикантом, добре володів комп'ютером, не працював, як альтист Данилів, демоном за угодою в Дев'яти шарах, не любив літати в грозових хмарах та ніколи не служив у Великому театрі. Приятелював з директором і концертмейстером оркестру, однокурсниками з музичного училища та інституту. А відрізняло його від інших альтистів те, що він був бібліотекарем оркестру. Бібліотека, ця кровносна судинна система оркестрового організму, була в абсолютному порядку – папки з оркестровими голосами стояли в суворій алфавітній послідовності. У бібліотекаря ніколи нічого не пропадало, ноти завжди вчасно ставилися на місце після відіграного концерту.

Одного ранку, прийшовши до бібліотеки, бібліотекар побачив на столі папку з оркестровими голосами Першої симфонії Сергія Борткевича. «Мабуть, учора ввечері диригент переглядав ноти», – подумав бібліотекар і постукав у кабінет диригента. «Маестро, симфонію Борткевича можна поставити на місце, вона Вам більше не потрібна?» Диригент уважно глянув на бібліотекаря: «Та я вже півроку не тримав у руках цих нот». І ніхто б не надав значення такому епізоду, якби через якийсь час диригент не попросив бібліоте-

каря принести ноти симфонії. На полиці нот не виявилось. Бібліотекар перешукав у всій кімнаті – ноти зникли! Сказавши диригентові, що ноти він занесе пізніше, бібліотекар знову взявся до пошуків, забувши про обід та вечерю. Результат попередній – ноти зникли. Повертався додому пізно ввечері. А вранці бібліотекар навіть особливо не здивувався, виявивши на звичному місці папку з нотами. Поперегортав: оркестрові партії рясніли олівцевими позначками німецькою мовою...

* * *

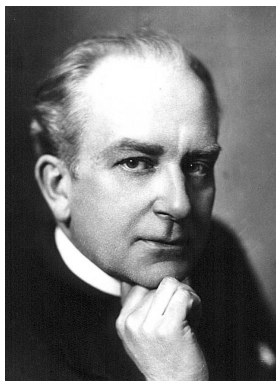

Пауль де Конне

Подружжя Борткевичів оселилося в Бадені, поблизу Відня. Тепла зустріч з Паулем де Конне потішила Сергія надією на швидку адаптацію у віденському музичному середовищі. Пауль доклав до цього чимало зусиль, вивчив Перший концерт Борткевича буквально за місяць.

7 серпня Сергій писав Хуго ван Далену до Гааги: «Зараз мертвий сезон, найкращі театри закриті, усі художники й музиканти у від'їзді, а я почувую себе наче вдруге народженим. Професор Пауль де Конне ще тут, і я, багато музикуючи, оживаю. Наприкінці листопада хочу дати з оркестром авторський концерт. У програмі: три концерти – для фортепіано, скрипки та віолончелі. Солісти: професори Віденської академії Пауль Грюммер (віолончель) та Пауль де Конне, обидва дуже ві-

домі у Відні, скрипаль із Праги Франта Сміт, я дирикую. Сподіваюся, що ця програма приверне до себе увагу публіки й матиме успіх, оскільки я дізнався, що мої твори тут відомі та їх люблять». Концерт відбувся в листопаді 1922 року та пройшов з великим успіхом. Загалом справи просувалися тепер значно краще. Сергій виступає з концертами, і Борткевичі через рік переселяються до Відня.

*Сергій Борткевич,
1923 р.*

Композитора не залишає натхнення:

завершено сонату для скрипки, а навесні 1923 року в Празі вона була виконана Франтою Смітом разом зі скрипковим концертом. Проте головною подією року стало виконання

Пауль Вітгенштейн

Паулем Вітгенштейном Другого фортепіанного концерту для лівої руки, спеціально для нього написаного Борткевичем. Диригував Ойген Пабст. Сергій бачив, яким щастям сяяло обличчя однорукого піаніста! До речі, цей концерт був єдиним твором Борткевича, що прозвучав у Радянському Союзі. У 1938 році Вітгенштейн зіграв його в Києві та інших містах.

Пауль Вітгенштейн був

учнем Теодора Лешетицького, педагога, який фантастично працював з учнями над удосконаленням фортепіанної техніки. Дебют Вітгенштейна 1913 року у Відні був приголомшливим! На жаль, через рік на фронтах Першої світової війни він утратив праву руку – його в Польщі було поранено в лікоть, він потрапив у полон, почалася гангрена і йому ампутували всю руку. Виконував лівою рукою власні обробки класичної музики, дивуючи слухачів віртуозністю стрибків, грав фортепіанні твори, важкі для виконання навіть двома руками.

Після прем'єри Другого концерту Борткевича Вітгенштейн замовив Ріхардові Штраусу два твори для фортепіано з оркестром. У 1925 році Ріхард Штраус написав «Парергон (Доповнення)» до «Домашньої симфонії», а ще через два роки «Ходу панафенянок» – симфонічні етюди у формі пасакалії. Моріс Равель і Сергій Прокоф'єв у 1931 році виконують для Вітгенштейна замовлення на фортепіанні концерти. Концерт Прокоф'єва піаніст не грав. Та першим композитором, який написав музику для Вітгенштейна, був Сергій Борткевич. Цього ж року Вітгенштейн стає професором Нової консерваторії у Відні, а в 1938 році від'їжджає до Америки, де концертує і викладає в коледжі в Манхеттенвіллі. Після від'їзду до Америки дружні стосунки Сергія та Пауля припинилися, вони більше не бачилися.

П'єси для Пауля Вітгенштейна писали композитори Е. Корнгольд, Ф. Шмідт, Р. Браун, Й. Лабер, у якого Вітгенштейн осягав премудрості теорії музики. Нещодавно англієць Мелколм Баллан купив кілька творів Сергія Борткевича у родичів піаніста в Америці. Це два етюди, ноктюрн, опус 49, гавот-каприс, Концерт-фантазія для фортепіано з орке-

стром. Виявляється, так в оригіналі називається «Російська рапсодія» для фортепіано з оркестром, опус 45, написана в 1929 році і вперше зіграна німецьким піаністом Германом Гоппе. Відомо, що він виконав її 23 липня 1937 року на Кенігсберзькому радіо. В Україні вперше Концерт-фантазію виконала чернігівська піаністка Ольга Шадріна разом з оркестром «Філармонія». Другий концерт часто виконував інший, менш відомий піаніст, німець Зігфрід Рапп.

* * *

1924 рік почався для подружжя Борткевичів важко. У січні прооперовано Єлизавету, а в лютому захворів на запалення легенів Сергій. Видавництво Ратера опублікувало сонату для скрипки і фортепіано, опус 26, три вальси, опус 27, присвячений Любці Колессі, концерт № 2, опус 28, присвячений Вітгенштейну, та 12 етюдів, опус 29. Наприкінці квітня Борткевича приймають до Спілки авторів, композиторів і музичних видавців (АКМ), яка була заснована в 1897 році та розміщувалася у Відні, Baumannstrasse, 8. А на початку 1925 року Сергій Едуардович і Єлизавета Володимирівна стали громадянами Австрії. В Україні помирає мати Єлизавети – Клеопатра Гераклітова, яка жила у свого брата Сергія Ільєнка. Надруковано цикл фортепіанних п'єс для дітей за казками Андерсена. У жовтні Борткевич дав концерт у Мадриді, а в листопаді грав у Парижі разом з Хуго ван Даленом. Безуспішно намагається знайти викладацьку роботу. Довідавшись, що у школі музикознавця й композитора Джозефа Маркса в Граці може бути вакансія, Борткевич пропонує свої послуги: «Я вже багато разів письмово й усно намагаюся знайти собі місце вчителя по класу форте-

піано в консерваторії або вищій школі. Я досвідчений педагог і вважаю, що моя кандидатура підходить для цього місця. Усі мої попередні спроби виявилися безрезультатними, і сьогодні для мене це досить важко при моєму скрутному фінансовому становищі. Я був би дуже вдячний, якби Ви дали мені рекомендації та підтримали мене». На жаль, пошуки роботи були марними.

Весна двадцять шостого принесла багато радощів для Борткевичів. У квітні Хуго ван Дален прекрасно організував авторський вечір композитора в Гаазі.

Публіка була вишуканою, з величезним захопленням сприймала всі твори. Сергій і Хуго грали на двох роялях щойно написаний Третій концерт для фортепіано з оркестром «Per aspera ad astra» («Крізь терни до зірок»). До того друзі зіграли його в Парижі в листопаді минулого року.

Борткевич і ван Дален, 1938 рік

Новий твір композитора привернув увагу не тільки публіки, а й професіоналів. Музикою Борткевича зацікавився голландський диригент Віл Менгельберг. Борткевич приїхав до нього в Амстердам і весь вечір грав на роялі свої оркестрові твори. Менгельберг почав виконувати в Голландії та інших європейських країнах музику Сергія Борткеви-

ча. Сергій та Хуго перейшли на «ти». Сергій був на десять років старшим, тому швидко ввійшов у роль старшого брата. Вони познайомилися в 1910 році в Берліні, коли Борткевич викладав у консерваторії Клінтворда-Шарвенки. Сергій із задоволенням пропонував Хуго грати свої фортепіанні п'єси.

Даніель Ратер у 1911 році видав десять етюдів Борткевича, опус 15. Через деякий час до Сергія підійшов Хуго, відрекомендував свою дружину і подякував Сергієві за їхнє знайомство.

На одному з концертів піаніст грав етюд № 8 Борткевича. Після концерту до виконавця підійшла молода голландка й попросила розповісти про композитора, який створив таку чудову музику. Зрештою, таке знайомство завершилося весіллям.

А дружба Сергія та Хуго тривала все життя. У 1912 році Борткевич пише свій перший значний і найвідоміший твір – Перший фортепіанний концерт. Присвячує його своїй музи, дружині Єлизаветі Гераклітовій. Першим виконавцем став Хуго ван Дален. Прем'єра відбулася в 1913 році у Берліні.

Ван Дален жив у Гаазі, працював журналістом, опублікував у журналі «Residentiebode» низку своїх робіт «Російська музика та російські композитори». Одна з них була присвя-

Хуго ван Дален. 1915 рік

чена життю й творчості його друга – Сергія Борткевича. Саме завдяки ван Далену в Голландії продавалася книга Борткевича «Дивна любов Петра Чайковського та Надії фон Мекк», у якій автор переклав німецькою їхнє листування та показав усім щирість і зворушливість цієї великої дружби, розвінчавши існуючий у Європі міф про Чайковського-альфонса. У 1936 році Борткевич переслав ван Далену єдиний екземпляр своїх спогадів, що охоплюють період до 1922 року, до приїзду до Відня. У Королівській бібліотеці в Гаазі зберігається архів Хуго ван Далена. У ньому 270 листів Сергія Борткевича – матеріали, без яких ми нічого б не знали про життя нашого видатного співвітчизника. Тут же Багван Тадані знайшов фортепіанну сонату № 2, що вважалася втраченою, і партитуру Концерту-фантазії для фортепіано з оркестром (для двох рук). Тут зберігаються твори композитора Хуго ван Далена: чотири концерти для фортепіано з

Хуго ван Дален

оркестром, симфонія, рапсодія на російські теми для фортепіано з оркестром, «Слов'янська увертюра» для симфонічного оркестру та фортепіанні твори. На творчість ван Далена як композитора визначальний вплив справила слов'янська музика й особиста дружба з двома Сергіями – Борткевичем і Рахманіновим. Музика Хуго ван Далена, записана на CD, зберігається в архіві, і кожен може її послухати. У 1930

році ван Дален написав і опублікував біографію Чайковського. До СРСР ван Дален приїжджав двічі – у 1937 та 1938 роках. Сергій присвятив своєму другу 12 етюдів для фортепіано, опус 29. З приходом до влади нацистів сім'я Борткевичів бідувала, кошти від продажу нот стали все меншими, Спілка авторів, композиторів і музичних видавців АКМ заборгувала композиторові велику суму. Можна сміливо стверджувати, що якби не Хуго ван Дален, подружжя Борткевичів померло б з голоду. Він надсилав гроші, не сподіваючися, що Сергій колись віддасть борг. У 1943 році Борткевич надіслав йому, мабуть, як сплату за борг, свою Другу сонату, опус 60. Дев'ятого лютого сорок четвертого року Хуго зіграв її вперше в Амстердамі, у концертному залі Concertgeboum.

В один із приїздів Борткевича до Голландії ван Дален познайомив його з піаністкою Хелен Мулхолланд, палкою шанувальницею його музики. У важкі воєнні роки Хелен надсилала з Голландії посилки з продуктами та одягом. Борткевич на знак вдячності написав і відправив їй шість прелюдій для фортепіано, опус 66. Дві з них, першу і третю, знайшли після смерті Хелен. Світова прем'єра відбулася в Україні у 2002 році: на чернігівському фестивалі «Сіверські музичні вечори» їх виконав український піаніст, лауреат міжнародного конкурсу імені Петра Чайковського Дмитро Онищенко.

Хуго ван Дален прожив 86 років, рідко виїжджаючи з Гааги. Помер у 1967 році. За заповітом, на похороні звучала музика Сергія Борткевича. Грала на роялі Хелен Мулхолланд. У 2000 році Хелен загинула в автомобільній катастрофі. Музику Борткевича на траурній церемонії виконував онук Хуго ван Далена.

* * *

Зазвичай Борткевичі на літо виїжджали з Відня в Баден, але літо 1927 року вони пробули у Відні – композитор займався репетиціями майбутнього концерту. Із скрипалькою Крістою Ріхтер репетировав скрипковий концерт. Третій фортепіанний концерт «Per aspera ad astra» («Через терни до зірок»), присвячений Паулю де Конне, з оркестром буде виконуватися вперше. Для прем'єри концерту Борткевич запросив петербурзьку піаністку Марію Нойшеллер. «Концерт пройшов блискуче, з великим успіхом. Мої обидві солістки були першокласними, оркестр – чудовий, і вже з першої репетиції грав із задоволенням та любов'ю. Публіка й оркестр аплодували. Третій концерт звучав так, як я собі уявляв, коли писав, а ще я почувався щасливим від того, що виконання перевершило всі мої очікування. Прекрасно звучали орган, арфа, це було грандіозно. Незважаючи на великий оркестр, кожен звук рояля було чути», – згадує Сергій Едуардович. Давня концепція «Через темряву до світла» знайшла в концерті прекрасне тлумачення. Третій концерт – це тріумфальна пісня подолання сил долі.

У видавництві Кістнера і Зигеля виходить його «Роман для клавіру», опус 35, а Даніель Ратер друкує фортепіанну версію балету «Тисяча і одна ніч». Партитура балету досі не видана, вона є в Річарда Шауера в Лондоні, який оголосив про успадкування прав видавництва Ратера. В Україні музика балету звучала в Чернігові, Києві та Одесі у виконанні чернігівського оркестру «Філармонія» та Національного Одеського філармонійного оркестру.

Борткевичі вирішують залишити Відень, де Сергій Едуардович вже не має викладацької роботи. Вони переїзджа-

ють до Парижа. Композитор добре володіє французькою, англійською, італійською та німецькою. Не знайшовши необхідної роботи, через півроку приїжджають до Берліна, звідки їх так безцеремонно випроводили п'ятнадцять років тому. У 1929 вони прибули на той самий вокзал, на який 25 років тому Сергій і Ліза приїхали з Харкова, повні надій на щасливе життя далеко від батьківщини.

У Берліні музична громадськість вибрала Сергія Едуардовича головою Товариства східноєвропейської музичної культури. Засновником його був диригент з Риги Марк Лаврей, другим головою – німецький піаніст Герман Гоппе. На концертах товариства доволі часто лунала музика Борткевича. У 1929 році під керуванням Марка Лаврея прозвучала розпочата в Берліні і завершена в Харкові симфонічна поема «Отелло», а Герман Гоппе виконав Концерт-фантазію для фортепіано з оркестром.

Основним прибутком Сергія Едуардовича були гонорари від виконання його творів на концертах та в кінотеатрах. У 1928 році АКМ виплатила Борткевичу 3840 австрійських шилінгів, наступного року гонорари досягли найвищої суми – 4387 шилінгів. А потім виплати стали затримувати, і Сергій звернувся за допомогою до ван Далена. «Допоможи мені, мій друже, будь ласка! Мої гонорари в АКМ надійні, тому не ризикуватимуть ті, хто, дотримуючись усіх законних формальностей, позичать мені гроші в обмін на боргові векселі. І що б не трапилося, гроші не будуть втрачені навіть після моєї смерті. Знай, що моя частка прибутку в АКМ переживе мене на 30 років... Величезне сердечне спасибі за спроби знайти для мене в Голландії якесь постійне місце. Я був би дуже щасливим, якби таке місце все-таки

знайшлося, і ти врятував би мене від важкої скрути. Крім того, життя в Голландії мені морально більш симпатичне. У Німеччині зараз засилля соціал-демократів і комуністів, хто не з ними, той страждає. Голландія здорова, багата країна... І хоча в Німеччині прізвище композитора Борткевича добре відоме, я все ж іноземець. Зараз особливо кепсько не бути німцем, адже це нанівець зводить усі шанси отримати роботу, хоча я не єврей та досить довго живу в Німеччині».

Але ні в Голландії, ні в Лейпцигу він не знайшов собі місця викладача. Пише лист до Ріо-де-Жанейро директору Інституту музики з проханням надати професорське місце. Річ у тім, що впродовж останніх років він регулярно отримував з Бразилії листи, програми концертів, де виконувалася його музика. Хоча в Бразилії його любили, але роботи там він усе ж не знайшов.

Приємною подією стало виконання Хуго ван Даленом його Третього концерту 9 серпня 1931 року в Швеннігеме. Сергій Едуардович в листі просив ван Далена передати привіт диригентові Ігнацу Ноймарку, з яким він часто бачився в Берліні. Він просив диригента провести хоча б одну репетицію перед концертом, тим паче, що оркестр ніколи не грав цього твору.

Залишивши безрезультатні спроби знайти роботу, Сергій Едуардович з головою поринає в створення опери, лібрето до якої він сам написав ще у Відні. У листі до Хуго він пише: «Я майже впевнений, що моя музика матиме великий успіх у публіки, опера – запорука мого матеріального благополуччя. Якщо мені ця робота вдасться, я зможу бути забезпеченим до кінця життя. Мені важко творити, коли дошкуляють чорні думки про майбутнє. Ми живемо в середньо-

віччі, у варварський час ... З режисером Віденської міської опери, доктором Валленштайном, у мене все обговорено. До того ж, він одночасно визначений головним режисером і у Франкфурті... Неможливо слухати, що сьогодні пишуть і виконують в оперному жанрі. Я хочу дожити до прем'єри своєї опери через рік. Чи зможе твоя подруга позичити мені 3000 гульденів, щоб я дописав оперу? Прошу не для себе, а для своєї музики. Без моєї музики моє життя не має жодного сенсу, і я готовий будь-якої миті розпрощатися з ним... Пробач мені, мій добрий друже, що постійно пишу тобі про сумне. Матеріальна скрута – це лейтмотив мого життя. Ти мій ангел-охоронець, пробач за бланання про допомогу. Я і сам утомився жебракувати. Я б наклав на себе руки, якби не моя бідна дружина». На жаль, опера не була поставлена ні у Відні, ні в Белграді, ні в Загребі, ні в Брюгге. І тільки 3 лютого 1937 року, до 60-річчя композитора, стараннями Освальда Кабасти, музичного редактора Віденського радіо, опера «Акробати» була виконана на Віденському радіо в скороченому варіанті для чотирьох солістів та оркестру.

Співали Марія Вінклер-Фіалко (сопрано), Герда Редлих (альт), Альберт Феллер (тенор) та Отто Стаерен (бас). Диригував автор. Звершилася його мрія – після довгих років очікування його опера прозвучала! Повністю свій багатостраждальний твір композитор так і не почув. Уривки з опери виконувалися в концертах Товариства Борткевича 5 березня і 3 грудня 1951 року в залі Віденської академії мистецтв на Карлплац, 5. Партитура, голоси, клавір опери «Акробати» загублені. Можливо, їх передали в який-небудь театр для виконання і чекають там свого Мелколма Балана.

* * *

У зв'язку зі зміною політичної ситуації в Німеччині з 1933 року ім'я Сергія Борткевича поступово зникає з афіш. 1 листопада він мав грати на німецькому радіо, але в останній момент його виступ відмінили. Вільгельм Фуртвенглер взявся допомагати, пообіцяв поговорити з міністром. Імпресарію-євреї виявилися не при справах. Розраховувати на виступи в концертах і по радіо, а тим більше на постановку опери, не доводилося. 1 грудня Сергій Едуардович та Єлизавета Володимирівна покинули Берлін, тепер уже назавжди, і повернулися до Відня.

* * *

У кабінеті задзвонив телефон. «Службовий», – по зумеру визначив диригент. Телефонувала чергова філармонії, щоб повідомити, що його хоче бачити іноземець з перекладачем і що вона пропустила їх до диригента. До репетиції залишалося трохи більше півгодини, і диригент, відклавши партитуру, «клацнув чайником». Були цукерки, якась випічка, загалом, можна приймати гостей. Після стуку в двері буквально ввалився високий чоловік у фірмовому джинсовому костюмі. Перекладач, протиснувшись зліва між столом і гостем, теж виявився високого зросту, в костюмі, краватці в тон сорочці, окулярах, він нагадував успішного менеджера іноземної компанії.

– Дозвольте відрекомендуватися: Освальд Кабаста. – Від несподіванки диригент ледь не завалив стілець. – Запросіть мене сісти, а я Вам зараз усе поясню.

І гість почав повільно, щоб перекладач міг точніше передати зміст його розповіді, викладати свою історію. Ди-

ригент тут же пошкодував, що залишив дома портативний рекординг – він ним користувався для запису своїх концертів і репетицій. «Коли в 1945 році мене осудили за співпрацю з нацистами, мені заборонили диригувати. Складу злочину не було і не могло бути – якби диригентів засуджували за виконання увертюри Вагнера, то зараз звучали б тільки камерні оркестри. За сім років роботи головним диригентом Мюнхенської філармонії найчастіше я диригував увертюрою до опери «Тангейзер», улюбленим твором Гітлера. Загалом, втративши свою улюблену професію, я дійшов висновку, що нічого мене на землі вже не тримає, і я зробив цей вчинок. Довгий час я перебував між небом і землею, поки вирішувалася моя подальша доля. Випадок був абсолютно нетиповий, унікальний, я б сказав, – накласти на себе руки через неможливість махати руками перед оркестром – цього навіть «там» зрозуміти не могли. Зрештою, з огляду на відданість професії, мені запропонували вельми почесну роботу. Ви, очевидно, чули про те, як люди можуть передбачати майбутнє або згадувати минуле. Річ у тім, що в часі і просторі існують комунікаційні системи, своєрідні шляхи сполучення між часами. Не буду вдаватися в подробиці, тим паче, що багато з них мені не відомі. І ось однією з таких комунікаційних систем-каналів є музика, але не просто музика, а музичні твори, що володіють певними складовими. І визначає, виділяє для цієї функції твори сам Головний Диригент одноосібно. Твори проходять перевірку часом, обростають тягарем штампів, названих інтерпретаціями, трактуваннями, традиціями виконання, і тільки Йому стає зрозуміло, чи придатний якийсь твір для такої місії, про яку ніхто з виконавців і слухачів

навіть не здогадується. Величезну роль при цьому відіграє особистість і доля композитора. Природно, що ці твори залишаються в таємниці, за розголошення якої буває найсуворіше покарання, аж до... Не хочу Вас лякати. Просто Ви повинні зрозуміти, що все розповісти я Вам не зможу. Але без Вашої допомоги мені не обійтись. У березні цього року мене скерували у відрядження до Львова, там австрійський диригент з місцевим оркестром виконував обидві симфонії Сергія Борткевича. Мені було доручено провести..., а втім, Вас це не стосується. Одним словом, після виконання я не зміг повернутися назад, комунікаційний канал був заблокований через розбіжності у звучанні... загалом, не вийшло. Звичайно ж, я був радий можливості побувати у вас, проаналізувати зміни, що сталися в Європі. Повірте, вони різкі, але далеко не завжди в кращу сторону, а у сфері екології ви за шістьдесят років зробили шкоди більше, ніж попередні покоління від Різдва Христового. І, повірте мені, ви на межі катастрофи. Особливо мене цікавив історичний аспект, що за цей час відбулося з країнами в політичному ракурсі. Я залишився задоволений Європою. Проте мені пора повертатися, а без Вас, саме так, без Вас, маестро, і без Вашого оркестру я цього зробити не можу.

Диригент випив води.

– Це щось на зразок теорії Ріхарда Штайнпаху, тільки навпаки? – Гість від такої поінформованості пожвавився: – Приблизно, душа розпадається на мікрочастинки, які з неймовірною швидкістю переносяться в просторі, поки не зіллються з комунікаційним генератором, і, заряджені велетенською енергією, повертаються назад, приймаючи первісний стан. Потім... – і раптом замовк, зупинившись на

півслові. Диригент же запитав: – А що ж сталося з Йозефом Ейблером, першим виконавцем «Реквієма» Моцарта, який при виконанні «Реквієма» у 1833 році впав у кому? Душа не змогла відірватися від генератора і не повернулася, а тіло пролежало в комі тринадцять років і померло? Значить, у теорії Штайнпаху не все гладко, інакше Йозеф Ейблер, точніше, його душа, повинна була повернутися. Або, можливо, так комусь було треба? Кому?

Співрозмовник відповів довірливим тоном:

– Колего, є речі, про які говорити і, тим більше, їх обговорювати не прийнято. Я Вам раджу, для Вашого ж благополуччя, не мусувати цю тему, особливо, в контексті з музикою Моцарта. Багато хто за це вже покарані, у тому числі, й сам автор. Одним словом, мені потрібна Ваша допомога. Дайте мені продиригувати Першою симфонією, Ваш оркестр її грає добре. У цьому, звичайно, Ваша заслуга.

Але диригент мав сильні наміри дізнатися якомога більше і натискав на співрозмовника:

– Моцарта отруїли масони? Ну, зрозуміло ж, не Сальєрі! Пушкін був масоном, ось і придумав історію, щоб відвернути підозру? За що, я здогадуюся, ось тільки скажіть: так чи ні?

Кабаста відповів питанням на питання:

– А за що, як Ви думаєте?

– Та ось, за ці самі комунікаційні канали, через які зник Йозеф Ейблер! Так чи ні?

– Для Вашого ж блага, я не кажу «так». Повірте мені, Ваші знання можуть Вам тільки нашкодити. Ви забули попередження, яке Ви отримали при вивченні партитури «Траурної масонської музики» Моцарта? У Вас тоді несподівано

почалася кровотеча через те, що спробували розгадати причину появи мажорної тоніки в останньому акорді. Ви знали, що поява мажорної тоніки в Баха пов'язана з перерваним кадансом та подальшою модуляцією або відхиленням у субдомінантну тональність, а мажорна тоніка фактично є домінантою до нової тональності. Коли ж на місці передбачуваної субдомінанти Ви виявили мінорну домінанту, Вас осінило, що Моцарт таким чином відтворює в музиці останні миті людського життя, відтак Ви спробували останні акорди твору розрахувати в часі останніми ударами серця перед його зупинкою. Тоді у Вас з черевної порожнини цівкою стала текти кров – Вас попередили: «Не потикайте свого носа куди не просять!». А згадайте виконання «Реквієма»! Точно уклавши співвідношення темпу, щільності звуку та його емоційного наповнення, Ви потрапили в один з комунікаційних каналів. Спочатку Ви перестали бачити, потім чути, пульсація музичного полотна перетворилася в рух із поштовхами і прискоренням на кожній долі. Ви понеслися наче широкою магістраллю. Вам дозволили, попередньо зарядивши надзвичайною енергією, повернутися назад і довести «Реквієм» до кінця. Як Ви думаєте, якщо Ви про це будете розповідати кожному зустрічному, що відбудеться під час наступного виконання? Ви повернетесь? Настійливо раджу: таємниці творчості, так само як і таємниці світобудови, відкриваються далеко не всім. А якщо Ви вже зіткнулися з ними, то на те вони й таємниці, щоб їх не розголошувати. Пам'ятайте про Йозефа Ейблера.

Попередження було викладено інтелігентним способом, але диригентові все-таки стало не по собі. Він розумів, що Судного Дня згадується і враховується все скоєне. І зовсім

не тому він не дозволяв собі відвертої халтури в роботі або байдужого ставлення до музики, що, в принципі, було одним і тим самим. Просто він хотів поважати себе. Але щоб десь там, в іншому вимірі, хтось стежив за творчим шляхом кожного, хто ставав за диригентський пульт?! У це він повірити не міг. Бажання скористатися можливістю дізнатися про те, на що поки немає однозначних відповідей, не покинуло його.

– Ну, добре, залишимо Моцарта в спокої. А Чайковський? Він справді отруївся?

Гість зазвичай відповів питанням на питання: «А де Ви бачили, щоб померлих від холери ховали у відкритих трунах? Але ж такої грандіозної похоронної процесії Петербург не бачив від дня поховання Олександра Першого. Від Казанського собору до Олександро-Невської лаври пройшли тисячі людей, не боячись заразитися чумою, сотні, прощаючись з композитором, цілували його в чоло та уста! Мені, вибачте, пора повертатися. Сподіваюся, поки ми з Вами, колего, перейнявшись взаємною симпатією, вели довірливу бесіду, бібліотекар уже поставив на пульти симфонію Борткевича. Ходімо до оркестру.

– Ще одне питання, будь ласка, такий випадок може більше не трапитися. Нещодавно я диригував Фауст-симфонію Ліста і в кінці першої частини, де тема Фауста трансформується в тему Мефістофеля, раптом тріснули лампи в цілому ряді софітів, зверху почало сипатися сміття: тирса, папірці... Моторошний стан, зізнаюся Вам.

– Нічого страшного, так, пустощі. Нещодавно Ваш Національний симфонічний оркестр грав Фауст-симфонію у Франції і сталося те ж: тріснули софіти, зі стелі полилося

масло прямисінько на інструменти. Однак мені вже пора.

Диригент провів гостя на сцену. Відрекомендував оркестрові, оголосив, що маестро Освальд спеціально приїхав з ... Відня, щоб продиригувати Першою симфонією Сергія Борткевича, попросив грати уважно та натхненно, сам сів у залі і, усвідомлюючи всю екстраординарність ситуації, пошкодував, що немає під рукою відеокамери. З подивом відзначив, що диригентська техніка гостя відрізнялася від його власної, можливо, більшою ретельністю при виписуванні диригентських схем. Раптово, після третьої частини австрієць подякував оркестрові, попрощався, сказавши, що йому дуже сподобалося грати з таким чуйним оркестром і що він сподівається ще на зустріч, помахав здалеку диригентові і зник у супроводі перекладача. Диригент оголосив перерву, піднявся до себе в кабінет. Гість був у кабінеті. «А чому Ви не продиригували фіналом симфонії?». «Ще не на часі. Фінал буде виконаний в інший час і за інших обставин». Гість попросив залишити його на самоті, підійшов до телефону, набрав номер. Коли диригент через кілька хвилин відчинив двері кабінету, там нікого не було. На стільці висів джинсовий костюм, який диригент придбав кілька років тому в Америці. На підлозі стояли туфлі, добротні, дорогі англійські туфлі на шкіряній підшві із зображенням левів. Так, саме такі туфлі в далекому сімдесят дев'ятому подарував диригентові його друг, прекрасний бас Михайло Кіт. Саме в них диригент складав державний іспит, який поклав початок його диригентської кар'єри. Диригент підійшов до телефону, натиснув визначник номера. Два довгих, три середніх, один короткий... Гість з іншого світу набрав його домашній телефон.

* * *

Літо, осінь і зиму 1934 року Борткевичі прожили в Бадені. Постійні нестатки штовхають Сергія Едуардовича на авантюру – він збирається виїхати до Індонезії. Борткевича не бентежить навіть той факт, що дружина Франти Сміта (а подружжя виїхало туди нещодавно) відразу ж захворіла там на тропічну лихоманку. Він пише ван Далену в Гаагу: «Я їду туди назустріч своїй смерті, але це буде краще, ніж життя тут з тисячами проблем». Доля так розпорядилася, щоб на концерті в Бадені Сергій Едуардович зіграв свою скрипкову сонату зі скрипалем з Відня Яро Шмітом. Борткевича неймовірно вразили талант і енергія молодого музиканта. Яро розповів, що в Стамбулі є вакантними місця професора по класу фортепіано, скрипки та віолончелі і що вони могли б разом поїхати до Стамбула. Від переїзду в Індонезію Борткевич відмовився. А через деякий час їм запропонували роботу в музичній школі в Бадені, і пропозиція поїхати в Стамбул стала неактуальною. Проте доля знову внесла корективи – влаштуватися в Бадені не вдалося. 24 грудня 1934 року у Відні і 25 січня 1935 року на Берлінському радіо була виконана, відтак записана в Берліні на платівку «Австрійська сюїта». На думку композитора, записи й виступи на радіо жодного відношення до мистецтва не мають. «Це прокляте радіо вбиває останній інтерес до серйозної хорошої музики й робить художника рабом. Це жахлива карикатура на прекрасну музику, з шумами, без середнього регістру, іноді без баса ...», – писав він ван Далену. Мабуть, тому Борткевич не залишив записів свого виконання фортепіанних творів, а записи інших концертів можна перерахувати на пальцях – найвідоміші виконання Першої

симфонії в 1948 році та ювілейного концерту 26 лютого 1952 року, який Віденське радіо транслювало 23 і 26 березня на Європу. У той час концерти по радіо транслювалися в нічний час, коли трансляція була більш якісною. Сергій Едуардович перед ефіром зазвичай добре висипався, тоді гралося спокійніше, адже концерти тривали від 40 хвилин до півтори години.

Восени 1935 року подружжя Борткевичів зняло квартиру на Блехгіртгассе, 1, де вони і прожили до кінця своїх днів. У ці роки Борткевич створює свої найбільші твори – оперу «Акробати», Першу і Другу симфонії, грає їх на концертах та намагається опублікувати.

Шістдесятирічний ювілей композитора був відзначений виконанням опери «Акробати» на Віденському радіо. У лютому 1937 року в Голландії відбувся ювілейний сольний концерт Борткевича, організований Хуго ван Даленом. На Мюнхенському радіо Борткевича вшановували виконанням його фортепіанних творів, на Франкфуртському радіо до його ювілею виконали Першу симфонію. У цьому ж ювілейному році Освальд Кабаста виконав Другу симфонію. Борткевич завершує переклад німецькою мовою листування Петра Чайковського та Надії фон Мекк. Книга із назвою «Дивна любов Петра Чайковського та Надії фон Мекк» побачила світ 1938 року в видавництві Кехеля і Амеланга в Лейпцигу.

Борткевич пишався тим, що за перший квартал після видання книги в Європі було продано 2275 примірників. Це не єдина літературна праця Сергія Едуардовича. Спершу були лібрето опери «Акробати», переклади листів Бородіна до дружини, де той описував свою подорож Німеччиною, та зустрічі з Лістом у Ваймарі. Нарешті, Борткевич пише книгу «Еротика», підписуючись псевдонімом Сава Борин – чотири новели з життя композитора, правда і вигадка. Еротичний елемент, за словами Сергія Едуардовича, – це тільки лейтмотив, далі багато серйозних тем і думок. На жаль, рукопис не знайдено.

У 1937 році Хуго ван Дален подорожує до СРСР. Ця новина роз'ятрила душу Сергія Едуардовича. Ван Дален сумнівався, чи буде музика Борткевича звучати в Радянському Союзі. Сумніви розвіяв Пауль Віттгенштейн. Він грав Другий фортепіанний концерт Борткевича кілька разів у різних містах СРСР, у тому числі двічі в Києві. Композитор був би щасливим, якби друг виконав його твори, щоб любители музики змогли згадати старі добрі часи. Він зацікавлено перепитував ван Далена: «Чи сподобалися тобі Шостакович і Мясковський? Чи полюбилися тобі ікра й горілка? Коли я читаю твої листи, на моїх очах з'являються сльози. Тепер ти можеш збагнути те, що я втратив разом зі своєю батьківщиною та наскільки нещасними є емігранти в чужій країні!» А через два роки, у 1939-му, Борткевич писав про Австрію: «В «Австрійській сюїті» я висловлюю пошану до моєї другої батьківщини. Я тішуся своїм австрійським статусом не тільки тому, що майже п'ятнадцять років маю австрійський паспорт, а й тому, що ця країна стала моєю другою батьківщиною. Я намагався довгий час жити в ін-

Сергій Борткевич, 1938 р.

ших країнах, але постійно повертався до Австрії, до Відня, оскільки ніде не міг почувати себе краще».

У лютому 1938 року Борткевич зіграв сольний концерт у Мюнхені, та ще й провів там кілька днів зі своїм другом з консерваторії Йозефом Пембауером, який вважався видатним інтерпретатором музики Ліста. З Мюнхена потягом дістався до Голландії, де першого березня в Гаазі виступив з концертом. Гостював у ван Далена та його дружини. Познайомився з ученицею ван Далена Хеллен Мулхолланд, великою прихильницею його композиторського таланту. Цій поїздки до Голландії випало бути останньою. У країну, де його любили, де на його концертах збиралися повні зали, часто звучали його твори, він більше ніколи не приїде. Залишаться віддані друзі – Хуго ван Дален і Хеллен Мулхолланд, які допоможуть Борткевичам вижити в тяжкі роки війни.

Наступними містами цієї значної поїздки були Берлін, потім Лейпциг, де він представляв свою Другу симфонію і вів перемовини із видавцями. Тим часом, Австрія була приєднана до Німеччини, диригент Бруно Вальтер виїхав з Відня до Америки, а Борткевичі стали громадянами Третього рейху. В Європі далі звучала Друга симфонія композитора: у Відні вона пролунала вдруге 27 квітня 1938 року у вико-

нанні оркестру Віденського радіо під керуванням Освальда Кабасти. 13 травня німецька короткохвильова радіостанція транслювала симфонію на Північну Америку.

У жовтні Борткевич виступив на радіо в Римі і Турині як піаніст та диригент. Звучали Перший фортепіанний концерт і Перша симфонія. Вперше за багато років Борткевичі провели літо та осінь на Адріатиці. Відвідали родичів у Бледі та Белграді, а восени на Белградському радіо була виконана Друга симфонія під керуванням автора. Спогади про чудесну Адріатику Сергій Едуардович висловив у «Югославській сюїті» для симфонічного оркестру.

Повернувшись до Відня, Сергій Едуардович блискуче виступив у великій залі Musikverein як соліст свого Першого фортепіанного концерту, а також як диригент своєї «Австрійської сюїти» і «Патетичної симфонії» Чайковського.

У 1940 році почалися проблеми з продуктами. Спочатку не стало тютюну, чаю, кави і какао. Хуго ван Дален надсилав їх Борткевичу з Голландії. Пізніше до цього списку додалися й інші продукти. Хеллен Мулхолланд постійно надсилала бандеролі з одягом і продуктами не тільки під час війни, але й у важкі повоєнні роки. Борткевич присвятив їй шість своїх прелюдій, опус 66, відправив у подарунок ноти. Нагадаю, що знайдено тільки першу й третю прелюдії. Доля творів композитора нагадує долю їхнього автора – від популярності до забуття. У воєнний час був виданий тільки один музичний твір – «Lucia nova» для фортепіано. Опуси роками лежали в різних видавництвах. На жаль, коли Марс простує світом, Пан, Сіріус, Діана, Венера, інші музи мовчать.

У 1944 році під час бомбардування Лейпцига загорілося видавництво Ратера. Бомба вибухнула прямо в будівлі.

Загинули люди. Згоріло багато рукописів, серед них і твори Борткевича: Нічна музика для оркестру, опус 34, соната для віолончелі та фортепіано, опус 36, сюїта для віолончелі соло, опус 41. Можливо, серед них була і Сюїта для великого оркестру, опус 57 і «Мішеліана», шість фортепіанних п'єс. Можливо, вони були знищені в 1945 році, коли в стіну квартири, де жили Борткевичі, попала авіабомба: «8 лютого 1945 року американська бомба вирвала 80-кілограмовий камінь зі стіни. Він зробив величезну діру в моїй їдальні, другу діру в музичній кімнаті, розірвав стіну в спальні і впав на рояль! І з роялем нічого не сталося!.. Камінь все ще лежить у нашій квартирі. Ми залатали діри, як змогли, і так і жили. Ви можете собі уявити, як ми мерзли взимку. Ми жили у ванній кімнаті, і це чудо, що ми не померли від холоду», – писав композитор своєму другу Хуго ван Далену. «Коли прийшли радянські війська, ми вже п'ять днів ховалися у нашому підвалі. Кляті нацисти розташувалися в нашому дворі... Можливо я врятував життя 27 чоловік і своє»... Зненацька відчинилися двері до підвалу – і пролунала автоматна черга. Кулі вп'ялися в стіни прямо над головами. Сергій Едуардович закричав російською: «Братушки, здесь свои, не стреляйте!». Другої черги не пролунало...

* * *

Диригентській паличці «зносило дах». Такої навали інформації вона не отримувала ніколи. Розпочалося з того, що гість із Відня продиригував разом з нею трьома частинами Першої симфонії Сергія Борткевича. Усе в цьому виконанні було незвичайним – сила, з якою диригент стискав паличку, ніби вона була частиною його правої руки; енергія, з якою

він диригував; і музика, що мала зовсім інший образний ряд. А третя частина? О, це був діалог планет! Але головне полягало в іншому. Несподівано їй відкрилися знання такої глибини й обсягу, що осмислити і систематизувати, незважаючи на аналітичний склад розуму, паличка не могла. За помахом іншої палички, чарівної, вона придбала професійну пам'ять кращих своїх попередниць і сучасниць, її трактування ставали переконливішими, жести відточенішими й ефективнішими. Єдине, що до неї не приставало, так це жести «на публіку», скажімо, в кульмінації, де фортисимо грає весь оркестр, замість управління головними групами в кульмінаційних звучаннях – мідними й ударними, – повернутися до перших скрипок і потішити публіку ефектними жестами. Або ж замахати, як птах крильми, під експресію струнних, які і без того добре звучать, – замість диригування начебто займатися аеробікою. Цими та багатьма іншими прийомами користувалися (з дозволу диригента) ті палички, навіть дуже талановиті, які любили себе в музиці, а не музику в собі. Та й диригент, треба віддати йому належне, ніколи не провокував її на такі жести. Від таких артистичних, нехай навіть дуже ефектних прийомів, губилася щирість взаємовідносин диригент – паличка – оркестр – публіка. І якщо публіці такі жести подобалися, то оркестрові часто просто заважали грати. А паличка твердо засвоїла постулат диригента: збудник звуку – паличка, тіло, що звучить – оркестр, а резонатори, підсилювачі звуку – публіка в залі з усіма притаманними їй почуттями і думками. Реакція публіки якимось дивним чином передавалася диригентові й оркестру, у процесі виконання брали участь всі – на сцені та в залі. Інтерпретація наповнювалася, збагачувалася но-

вим, відмінним від того, що було на репетиції, звучанням, відкривалася новими гранями музичної форми, звучала переконливіше. Слухачам здавалося, що музика тільки що написана і звучить щиро й легко, наче вперше. І ця імпровізаційність у деяких моментах трактування, безперечно, виникала з незримих, на високому емоційному й інтелектуальному рівні існуючих контактів диригента й оркестру з публікою. Народжувалося сьогохвилинне, неповторне, що давало право філософам говорити про те, що музика – один з найдіалектичніших видів мистецтва. Видатний німецький диригент Вільгельм Фуртвенглер говорив: «Мистецтво – це відсутність штучності». І коли паличка чула банальне висловлювання «Публіка дура», їй хотілося вигукнути: «Хай живе публіка на симфонічних концертах!». Іншої публіки вона не знала, а «симфонічна» публіка інтелігентна якщо не за статусом, то за станом душі.

Диригентська паличка тепер володіла прекрасною професійною ерудицією. Вона могла показати, як диригували, скажімо, Восьмою симфонією Бетховена Фелікс Вейнгартнер у 1913 році та Герберт фон Караян у 1971, Леонард Бернстайн у 1975 та Вільгельм Фуртвенглер у 1950 році. І їй стало нудно працювати з провінційним оркестром, де необхідно робити чорнову роботу, репетирувати довго й наполегливо, де процес підготовки концертної програми набагато довший, ніж у столичних чи закордонних оркестрах. Спочатку вона була задоволена тим, що диригент часто працював з іншими оркестрами, а потім вирішила, що диригентові неодмінно потрібен інший оркестр – великий, з прекрасними традиціями, матеріальною базою та досвідченими музикантами. Але диригент зовсім не мав наміру ки-

дати з такими труднощами створений ним оркестр, у якому поки що панувало бажання грати музику, а інші проблеми відходили на другий план. Занадто багато праці, часу, завзяття вклали музиканти і диригент в становлення оркестру, долаючи такі труднощі, про які в інших оркестрах і гадки не мали. І ось, коли все більш-менш налагодилося, все кидати... ні, диригент цілком не був готовий зважитися на такий крок. Він любив своїх оркестрантів, свою публіку, своє місто, зрештою, диригентська паличка це добре розуміла. І ось тут і впливла невдала спроба в «Прощальній симфонії» Гайдна. Якщо бути точним, то не на часі тоді з'явилася диригентська паличка і не змогла вона витіснити смичок капельмейстера. Проте щоденні репетиції не дозволяли їй бути відсутньою навіть кілька днів, не кажучи вже про великі терміни. І ось вона зважилася на ризикований крок. Уранці, прийшовши на репетицію, диригент застав свою улюблену диригентську паличку викривленою, як при найжорстокішому загостренні радикуліту. Диригент спробував її випрямити, деревина не випрямлялася, і диригент сховав паличку в дальню шухляду письмового столу. Взяв до рук нову, пластикову. Вона була білішою та рівнішою від дерев'яної, але вібрувала при помаху, і диригентові це не подобалось! А головне: нова паличка ще нічого не вміла, отже, потрібно досить багато часу, щоб вона зазвучала «по-справжньому».

Залишившись на самоті в непроглядній темряві, паличка спочатку пошкодувала про свій вчинок, потім випросталася, відпочила, уявила, як вона диригує третьою частиною Першої симфонії Борткевича, і опинилася... на робочому столі шефа музичної редакції Віденського радіо Освальда

Кабасти. Господар кабінету, тридцятип'ятирічний чоловік з високим чолом, сидів у масивному чорному шкіряному кріслі, в яке ідеально вмонтувалась його щільна, високого зросту фігура, та щось писав. У двері постукали. Увійшов енергійний чоловік середніх літ із ртутними ефектними рухами великих (у порівнянні зі зростом) рук. Жестикулюючи, почав розповідати, що симфонія написана в традиціях російської симфонічної школи на фольклорному матеріалі Слобожанщини, південного сходу України, і що він із задоволенням продиригує цим твором і яким перепишувачам необхідно замовити голоси та копію партитури. Кабаста м'яким, але впевненим жестом запропонував гостеві сісти. «Дякую, пане Ніліус. Коли Ви хочете виконати симфонію по радіо?». Гість, наче розкачуючи руками тісто, заповзвся пояснювати шефові, що він готовий продиригувати прем'єру симфонії, але в нього є проблема – він не може провести першу репетицію, заплановану на 27 березня, оскільки напередодні в нього концерт у Берліні, і що він просить пана Кабасту провести цю репетицію замість нього. Прекрасний піаніст, кращий концертмейстер Відня, Борткевич подобався Кабасті. Окрім того, Кабаста бував на концертах, де виконувалися скрипковий, віолончельний концерти і написаний для Пауля Вітгенштейна фортепіанний концерт для лівої руки з оркестром. Пригадується, що він дивувався винахідливості композитора, який знайшов таку чудову можливість змусити Пауля знову грати із симфонічним оркестром. Загалом, Кабаста довго не роздумував і погодився провести репетицію, радіючи можливості спілкування з таким інтелігентним, дотепним співрозмовником, яким, безсумнівно, був Сергій Едуардович.

А паличка вібрувала від радості. Прем'єра симфонії, яку вона багато разів диригувала і знає напам'ять! Ось вона покаже, на що здатна! Тільки взяли б її на прем'єру! Освальд Кабаста, збираючись на лекції до Віденської музичної академії, де він очолював кафедру диригування, відкрив оббитий шкірою дерев'яний футляр і поклав туди нашу героїню поруч із масивною та довгою диригентською паличкою. В консерваторії вона викликала фурор. Усі студенти навперебій брали паличку до рук, дивувалися її легкості та слухняності. Сподобалася вона і професорові Ніліусу. Вона була незвично короткою для нього, але на диво легко лежала в його руці. Йому було комфортно працювати з нею, хоча в чому саме полягав цей комфорт, він відповісти не міг. Іноді йому здавалося, що він тільки подумав, який жест йому застосувати в тому чи іншому випадку, як паличка вже сама його виконувала. І Ніліус попросив у свого шефа, маестро Кабаста, цю паличку для взірця – він хотів замовити кілька подібних екземплярів. Майстер, який виготовляв диригентські палички, відразу оцінив переваги нового «інструмента» і зробив для Ніліуса кілька штук. Але чомусь тільки ця паличка була зручною для диригування, і він вирішив нею диригувати прем'єру симфонії. А статися це мало 30 березня 1935 по Віденському радіо з трансляцією на всю Австрію. «Після першої репетиції оркестранти влаштували бурхливі овації, ледь пролунав фінал симфонії. Вони грали музику з таким натхненням і теплотою, на яку тільки були здатні. Професор Ніліус прекрасно підготувався, диригував точно й зрозуміло, а мене розцілювали всі оркестранти просто в радіостудії. Успіхом я був задоволений, я став більш відомий», – писав про прем'єру симфонії Сергій Борткевич.

А диригентська паличка приймала компліменти про точність диригування на свій рахунок. Цю симфонію вона диригувала вже кілька разів – в Києві, Чернігові, Харкові, Донецьку, Одесі та ще в Хорватії, Білорусі... Вона мала свою думку про диригентів, у чиїх руках вона була в цій симфонії. Перш за все, усі вони були високопрофесійні, проте трактували музику симфонії по-різному. Найбільше вона була щаслива на концерті в Чернігові, коли разом з її диригентом нею керував і композитор. Ніколи нею не розпоряджалися відразу два диригенти одночасно, це було дуже відповідально й вимагало миттєвої реакції, а головне: в момент розбіжності диригентських задумів паличка приймала сторону композитора, за що їй диригент був удячний. Цей унікальний епізод у своєму творчому житті вона запам'ятала назавжди і ставила його вище над усе у власній творчій біографії. Задоволення від виконаної праці, яке вимагало всіх знань, сил, емоцій – що іще потрібно для щастя!

* * *

Жахливі зима, весна, літо 1945 року. «Залишилась тільки одна п'ята частина дому, де зараз живуть усі мешканці. Довгі місяці боротьби за існування – немає води, немає світла, немає їжі – суцільний ад. Ми обоє настільки схудли, що з першого погляду пізнати нас неможливо. Скільки разів ми жалкували, що бомба не вбила нас одразу... Навіть сьогодні ми знаходимось у жалюгідному стані. Бракує найпростіших речей. Хліба немає. Протягом багатьох років ми не мали можливості купувати одяг, білизну, шкарпетки, взуття. Життя без тютюну для того, хто палив більше півстоліття, суцільна мука. Працювати в таких умовах було неможливо»...

Восени 1945 року Борткевича було призначено керівником загальноосвітньої програми у Віденській консерваторії. Це дало довгоочікувані кошти на існування.

18 вересня Борткевич дав свій перший концерт після закінчення Другої світової війни. Під час концерту в залі «Collegium Musicum Wien» Борткевич виступив у якості композитора, піаніста і диригента. Продиригував власною «Австрійською сюїтою», Шостою симфонією Чайковського. Зіграв свій перший фортепіанний концерт. Диригував австрійський композитор і диригент Юліус Ласка (1886–1964). Піаніст Рудольф Хорн під час Першої світової війни лишився без правої руки. Він грав у концертах Етюд для лівої руки, опус 29, №5, Романс та концерт №2 лівої руки з оркестром, опус 28. Композитор присвятив йому Чотири фортепіанних п'єси, опус 65.

17 січня 1947 року в Брамсівській залі «Musikverein», напередодні сімдесятиріччя Борткевича, відбувся камерний концерт, у програмі якого лунали твори композитора за участю камерного співака Антона Дермота і концертмейстера Віденського філармонічного оркестру, видатного скрипаля Віллі Босковскі. Уперше були виконані чотири п'єси для скрипки і фортепіано, опус 63. Акомпонував автор (У 2002 році в Чернігові на фестивалі, присвяченому творчості Борткевича, прекрасно зіграв ці п'єси видатний український скрипаль Анатолій Баженов).

Після досягнення пенсійного віку в 1947 році муніципалітет Відня надав композитору почесну пенсію. 24 лютого 1948 року австрійський федеральний уряд присвоїв йому звання професора. На початку 1948 року Сергій Едуардович гастролює в Празі й Будапешті, де грає концерти і виступає

на радіо. У березні в нього виник глибокий абсцес, а в Єлизавети Володимирівни були проблеми із серцевою діяльністю, вона впала в глибоку депресію, втратила зацікавлення до життя. Вона була діагностована як хвора на маніакальну депресію. «Трагедія жити з людиною напівмертвою, напівживою. Вона нічим не цікавиться, не хоче навіть у прекрасну погоду виходити на вулицю, дошкуляє мені своїми страхами», – пише Сергій

*С. Борткевич в Австрії
на відпочинку. 1947 р.*

Едуардович про стан здоров'я дружини в листі, адресованому ван Далену. А через два роки подібний стан буде і в нього самого. З листа Анквічу фон Клеєховену: «Страждай від постійних нестатків, мучся від поневірянь!» – знову я повинен наспівувати собі цю стару пісеньку (як я це часто робив у своєму житті!). Ось і на старості років знову! Чи знаєш ти вірш Лоренцо де Медічі:

На жаль, молодість пройшла.

Шукати щастя немає жодних підстав.

Усе, що залишається: «certezza» – кінець, іншими словами, вояж у «ту країну, звідки жоден блукач ще не повертався», як пише Шекспір. А все тому, кажу я, що навряд чи

хтось захотів би повертатися сюди, у долину печалі. Особливо в теперішньому стані. Що про це зауважував великий Артур Шопенгауер, який жив у більш щасливий історичний період? Дурість і зло людей, які він так осмислено описав, виявилися цілком перевершеними. Ми скотилися до найнижчої точки вічно повторюваного колеса історії. Нехай наші нащадки, якщо виживуть, пізнають сходження! Як сказав поет:

*Уже біля краю могили
Пробуджується нове, молоде й відважне життя.
Не вмючи співчувати, природа
Цвіте й процвітає своєю вічною красою.*

Так, співчуття, яке невідоме природі, але дане людині як особливий містичний дар, здається втраченим назавжди. Зло й жадібність окремих лідерів, у поєднанні з інертністю й розумовою глупотою народу, породжують на землі пекло, яке нічим не відрізняється від дантового, але, на щастя, триває не вічно, а зникає зі смертю. На радість для тих, хто покидає цей «найгірший зі світів».

Хіба ці слова композитора втратили свою актуальність у наш час?

«Скаржитися нерозумно, бути предметом скарг – убого. Що стосується моїх особистих негараздів, можу сказати, що здоров'я моєї нещасної дружини покращилося зовсім небагато. Навіть властивий мені чорний гумор покинув мене. Однак я склав три етюди для фортепіано, які вважаю «непоганим» успіхом. Я можу навіть сказати: героїчним вчинком у цих умовах! Для чогось більшого, як, наприклад, запланована мною Третя симфонія, має статися диво.

Мені треба насититися красою Італії або моєї старої доброї батьківщини. В мене залишається незмінним бажання бути похованим на узбережжі мого улюбленого Середземного моря. Бажання, що так само залишиться невиконаним.

Щиро твій,
з привітом і вдячністю,
Сергій Борткевич».

У 1951 році Ганс Анквіч фон Клесховен узяв участь у Конгресі музичних критиків у Голландії. Борткевич передав йому лист до Хуго ван Далена. Сергій Едуардович почувався щасливим з того, що двоє його друзів, які так багато зробили хорошого для його родини, зустрінуться. У своєму виступі Клесховен сказав: «Як у багатьох слов'ян, меланхолія – основна риса музики Борткевича, і вона надає музиці певного шарму. Мінорні тональності йому ближчі, ніж мажорні. Проте, завдяки гострому розуму, йому прекрасно давалися легкі, «смачні» мелодії. Говорячи про значення Борткевича в музиці, його вартувало б назвати «руським Грігом». Борткевич майстерно володіє і великими формами, й малими, його творчість має зайняти гідне місце в світовій музичній літературі». Виданому в 2001 році музичному словнику Австрійської академії наук, у першому томі, в 210 виносці сказано: «Внучатий учень Ліста, Сергій Борткевич належить до представників російської національної композиторської школи, у його музиці простежується вплив Чайковського та Шумана. Твори Борткевича, спадкоємця Чайковського, віртуозні й сентиментально-патетичні». Музика його відрізняється глибиною почуттів, природною ліричністю, глибинною національністю. Залишилися його висловлювання про музику, це своєрідна сповідь: «Колись

композитор, який писав нові мелодії, гармонії, музичні форми, повинен був боротися проти римського консерватизму та снобізму. А сьогодні, як у дзеркалі, ми спостерігаємо перевернуте зображення, тому що світ живе в якомусь сумбурному й незрозумілому перехідному періоді. Усе, що заплутано, неясно, позбавлене поезії, – усе це тріумфально й сучасно. А музика, яка має дивовижні мелодії, виражає прекрасні почуття, наповнена поезією, романтикою, вважається застарілою, і ставляться до неї нешанобливо. І ось парадокс: композитор, визначний, справжній аристократ, для більшовиків вважається непотрібним у цьому житті, зайвим. І прикро, що молоді таланти, які не володіють силою волі протистояти такому ставленню до себе, гинуть, адже схиляються перед модою, щоб називатися сучасними. Робота головою, а не серцем, нещирість, сенсаційність, космополітична безликість замість глибоко національного, відсутність релігійності – ось сумні ознаки нашого часу, цього «дивного» сучасного мистецтва».

У лейпцизький та берлінський періоди життя молодий Борткевич не піддався впливу Макса Регера, який був на чотири роки старшим від нього. Повз Борткевича пройшла музична революція від нової віденської школи, хоча Шьонберг був усього на три роки старшим за Борткевича. Причина, мабуть, полягала в тому, що національне було настільки глибоко в його душі, що не дозволяло зруйнувати власний композиторський стиль. Модні віяння обійшли стороною, і тому цінність його творчості для нас, співвітчизників, тільки збільшується. Борткевич називав свою музику дезінфекцією від атональної музичної моди. «Музичній мові Борткевича, останнього романтичного композитора, не може бути відмовлено, так само як і творчості Антона Арена».

ського. Не кожен хоче, щоб його тягнули за вуха в сучасну музику», – пише Ніколас Джереми в анотаціях до диска із записами фортепіанного концерту № 4, «Фантазії на теми Рябініна» А. Аренського та Першого фортепіанного концерту С. Борткевича. Музичний критик Вальтер Німан, музикознавець (учень Рімана), піаніст (учень Райзенауера), пов'язував музику Борткевича з народним мистецтвом, поезією, природою та неоромантичною, повною фантазії основою: «Слов'янський майстер, один з небагатьох наших сучасників, має ліричні ідеали. У мене таке відчуття, що в гонитві за новим хранителі старої неоромантичної культури недооцінюються, їх ображають, безпідставно називають епігонами. У першу чергу – Сергія Борткевича».

* * *

Генеральний бібліотекар Віденської академічної бібліотеки – директор бібліотеки Віденської Академії мистецтв Ганс Анквіч фон Клеєховен був великим шанувальником таланту композитора Борткевича. З 1925 до 1931 року Сергій Едуардович часто грав на суботніх вечорах у бібліотеці Академії мистецтв. Публіка «на біс» вимагала до-дієз мінорну прелюдію, яку композитор щоразу виконував надзвичайно натхненно, а тому хотілося почути її знову й знову. У директора Академії виникло бажання більше дізнатися про композитора, який нещодавно приїхав до Відня. Відрекомендував їх один одному Пауль де Конне. Зав'язалося жваве спілкування, Клеєховен установив у Відні багато важливих контактів для Борткевича. 18 квітня 1938 року пан Анквіч запросив композитора до себе додому. Відтоді музичні вечори в будинку Анквіча відбувалися зазвичай за участю Сергія Едуардовича. Багато нових творів Борткевича впер-

ше виконувалися тут, на Флоріан Штрассе, 20, у восьмому мікрорайоні Відня. Уперше звучала тут і друга соната для фортепіано, присвячена самому господареві. А публічна прем'єра відбулася 29 листопада 1942 року в брамсівській залі «Musikverein». У концерті прозвучали соната для віолончелі у виконанні Пауля Грюммера та скрипкова соната, соліст Яро Шміт. Любителі музики, незважаючи на війну, з радістю збиралися на музичні вечори, організовані Анквічем, щоб послухати твори Сергія Борткевича. Шанувальників таланту композитора ставало все більше й більше. 1 березня 1947 року вони зібралися в музичному салоні видавництва «Людвіг Доблінгер» у першому Віденському районі, Доротеєргассе, 10. Вступну промову виголосив Ганс Анквіч фон Клеєховен: «Пані та панове, у мене сьогодні почесна місія – вітати Вас від імені нашого дорогого господаря Бернарда Германські і щиро поздоровити Сергія Борткевича з 70-річним ювілеєм, а також вітати співака Ганса Духана та скрипаля-віртуоза Антона Фітца. Маєстро Борткевич, який народився в Харкові, з 1922 року живе в Австрії – в Бадені та Відні. Ми справді можемо пишатися нашим співвітчизником, який є одним з видатних композиторів не тільки в Австрії, але в усьому світі. Незважаючи на те, що його останній опус має номер 66, композитор написав як мінімум удвічі більше творів, тому що багато його опусів складаються з шести, а то й десяти п'єс. Творчість професора Борткевича – це опера «Акробати», дві симфонії, три фортепіанні концерти, скрипковий, віолончельний концерти. Він написав також чотири оркестрових сюїти, фортепіанне тріо, дві фортепіанні сонати, скрипкову сюїту, яка прозвучить сьогодні, віолончельну сонату, романси, пісні та довгий список фортепіанних опусів. Його творам

притаманна прекрасна форма, чаруюча мелодика та оригінальна слов'янська гармонія. Деякі з них – такі, як друга частина скрипкової сонати – мають пікантний ритм, надихають своєю енергією. Усесторонньо освічений, ерудований композитор інколи виявляє активність і в літературі. Написав лібрето до своєї опери «Акробати», переклав німецькою мовою багато російських віршів. У своїй книзі «Дивна любов Петра Чайковського та Надії фон Мекк» Борткевич дав прекрасний переклад листування композитора та його шанувальниці. Літературні здібності композитора виявляються і в його музиці. Яскравими підтвердженнями цьому є, наприклад, сюїта «Роман для клавіру», цикл п'єс «З казок Андерсена», музичні ілюстрації під назвою «Lugica Nova». Війна розірвала культурні зв'язки між народами, і група друзів нашого маестро вирішила заснувати Товариство Борткевича, статут якого вже скеровано до Віденської магістратури на затвердження. Мета і завдання

Ганс Анквіч-Клесховен

– поширення творчості Борткевича всіма засобами. Ми вас повідомимо, як тільки буде рішення магістратури. І сподіваємося, що охочих вступити в Товариство буде багато. А тепер досить слів. Надамо слово музиці».

Незабаром у віденських газетах було опубліковано таке оголошення: «Товариство Борткевича, тимчасова адреса: Відень 1, Доротеєргассе, 10, музичне видавництво Людвіга Доблінгера. Тимчасове

правління «Товариства Борткевича» у Відні запрошує шанувальників і друзів композитора професора Сергія Борткевича у четвер, 10 квітня 1947 року, о 16 годині, в бібліотеку Академії образотворчих мистецтв, Відень 1, Шиллерплац, 3, де відбудуться Установчі збори. Порядок денний:

- 1) доповідь тимчасового правління;
- 2) оприлюднення та погодження статуту;
- 3) вибори правління товариства (згідно з параграфом 11 статуту);
- 4) затвердження річних внесків;
- 5) невідкладні платежі.

Тимчасове правління: радник Ганс Анквіч фон Клеєховен – директор бібліотеки Академії образотворчих мистецтв; Бернард Германські – власник музичного видавництва «Доблінгер», доктор Фріц Фогель – головний інспектор видавництва; доктор Август Вайссель – генеральний директор залізничного товариства «Дунай – Сава – Адріатика». У маніфесті Товариства було записано: «Чверть століття один із знаменитих композиторів і піаністів сучасності, нині професор Віденської консерваторії Сергій Борткевич живе і працює у Відні на славу нашого міста...»

Головою Товариства Борткевича був обраний Ганс Анквіч фон Клеєховен, співголовою – доктор Фріц Фогель. Завжди в перший понеділок місяця (з листопада до травня) скликалися засідання Товариства, обов'язковою частиною яких був великий концерт із творів композитора. За життя композитора, упродовж п'яти років, були виконані майже всі твори, що написав Сергій Едуардович. Оркестрові твори виконувались на фортепіано в авторському перекладі для чотирьох рук. На десятому засіданні, що відбулося 6

лютого 1950 року, у виконанні автора та Феліцітас Каррер прозвучала симфонічна поема «Отелло», на дванадцятому засіданні 3 квітня Яро Шміт і автор виконали скрипковий концерт. На одному із засідань 1949 року перед виконанням Першої симфонії композитор сказав: «Шановні пані та панове! Дозвольте мені сказати кілька слів про мою Першу симфонію, котру ви зараз почуєте. Я створив цю симфонію 15 років тому, і вона відразу ж була виконана на Віденському радіо. У той час музичним директором радіо був Освальд Кабаста, який високо цінував мої твори. З нагоди мого шістдесятиріччя він без коливань затвердив майже повне виконання моєї опери «Акробати», хоча це лягало великим тягарем на бюджет Віденського радіо. У моєму розпорядженні були 4 солісти і великий оркестр, концертмейстер якого – Вольфганг Шнейдерган. Диригував я. Першим виконанням моєї симфонії диригував Рудольф Ніліус. Наступні виконання були у Франкфурті, Майнці, Штутгарті, Берліні, Празі та Карлсбаді (під управлінням Маузера), потім у Латвії та Белграді (під моїм керуванням). У Відні симфонія виконувалася тільки в одному концерті оркестрового союзу Товариства друзів музики. Як відомо, диригенти – щиглі, весь час диригують одне й те ж. З огляду на відсутність оркестру, ми виконаємо першу симфонію в моєму перекладі для фортепіано в чотири руки. Фройляйн Феліцітас Каррер, відома піаністка, люб'язно зіграє зі мною другу партію, за що я хочу висловити їй мою особливу подяку».

Останній виступ Сергія Едуардовича на засіданні Товариства відбувся в травні 1952 року. Наступне засідання планувалося провести 10 листопада. З режисером Ернстом Ерлдом композитор погодив виконання «Мелодрами», опус 71, на вірші Мережковського...

Поступово активність діяльності Товариства зменшувалася, і 6 березня 1973 року Товариство Борткевича перестало існувати.

Значним досягненням у роботі Товариства Борткевича було проведення спільно з РАВАГ (Радіо Відень) ювілейного концерту композитора до 75-річчя від дня народження. Концерт відбувся 26 лютого 1952 року у Великому залі «Musikverein». У супроводі симфонічного оркестру Віденського радіо під орудою ювіляра прозвучали Перший фортепіанний концерт, солістка Феліцітас Каррер; а скрипаль Яро Шміт зіграв «Ліричне інтермеццо» для скрипки з оркестром. Після антракту прозвучала Перша симфонія «З моєї Батьківщини». Вітальні телеграми надіслали ювілярові президент Австрії, бургомістр Відня, інші чиновники. Публіка з таким захопленням вітала музику Борткевича, що в пресі вже не з'являлися випадки з боку прихильників нової віденської школи. Нарешті Борткевича залишили в спокої.

Улітку Сергій Едуардович став почуватися гірше. На початку жовтня звернувся до лікарів. У нього виявили рак шлунка, зробили операцію. Стан здоров'я покращувався, але відірвався тромб – і 25 жовтня 1952 року, о 21 годині 45 хвилин Сергія Едуардовича не стало... Останнім написаним його твором був романс «Доброго ранку» на вірші Едмунда Шваба. Міська влада надала почесне місце на Центральному кладовищі Відня і взяла на себе всі витрати з організації похорону. У жалобній промові Ганс Анквіч фон Клесховен сказав:

«Якщо, за словами Гете, найвищим щастям для живих є Особистість, то Борткевичу це щастя було надано сповна. Він був значною, видатною, успішною особистістю – і як музикант, і як людина».

Після похорону Сергія Едуардовича Єлизавета Борткевич написала листа Товариству Борткевича:

«Хочу висловити щиру подяку всім членам Товариства та друзям за співчуття і вінки у зв'язку зі смертю мого незабутнього чоловіка. Хочу висловити особливу подяку всім членам Товариства, які надали мені допомогу і тепер підтримують мене, зокрема раднику панові Анквічу, докторові Фогелю і радникові Германські, а також ффрау Кернас і фройляйн Шустер за їх безкорисливу і щиру допомогу. Відень, листопад 1952 року».

Єлизавета Володимирівна жила на пенсію, яку платив АКМ. Марія Кернас дбала про вдову Борткевича до кінця її життя. Померла Єлизавета Володимирівна 9 березня 1960 року у віці 72 роки. Після її смерті залишилося 35 тисяч німецьких марок. АКМ виплатив композиторові Сергію Борткевичу його гонорари. Років на двадцять б раніше ...

* * *

Минуло багато років. І тому, що ім'я та творчість Сергія Борткевича не забуті, ми мусимо завдячувати трьом аматорам-музикантам, закоханим у музику нашого співвітчизника, які протягом багатьох років поспіль збирали по світах твори композитора та всілякі відомості про його нелегке, насичене трагічними подіями життя емігранта. Це філософ Багван Тадані з Канади, державний службовець з Британії Мелколм Балан, юрист з Нідерландів Ваутер Калкман. Ваутер доклав багато зусиль для записів на диски усієї фортепіанної спадщини Борткевича, скрипкового та віолончельного концерту в Нідерландському інституті музики. Створив сайт в інтернеті «Життя та музика Сергія Борткевича». У розділі «Відродження музики Борткевича» він пише:

«У 1919 році в країні, знеслені як громадянською війною, так і наслідками Першої світової війни, Сергій Борткевич та його дружина Елізабет втікали від жахів, що поглинули батьківщину, шукати нового життя в Західній Європі... Вони покинули Україну, спочатку жили в Туреччині, а пізніше поселилися в Австрії. Композитор повинен був залишитися в засланні до своєї смерті в 1952 році, але його дух і думки залишалися суто українськими, і це знайшло відображення в усій його музиці, кульмінацією якої стала його Перша симфонія, опус 52, який композитор присвятив людям своєї Батьківщини.

Через п'ятдесят років після смерті композитора його музика була повернута до України. Повернення в Україну було представлено в Чернігові 15 травня 2002 року, а наступного дня в Національній філармонії у Києві. Чернігівський симфонічний оркестр «Філармонія» виконав найвідоміші твори Сергія Борткевича: Концерт для фортепіано №1, опус 16 та Симфонію № 1 «Aus meiner Heimat». Микола Сукач невтомно працює над відновленням інтересу до композитора та прагне, де завгодно, з ентузіазмом просувати його музику... Його оркестр дуже наполегливо працював, щоб навчитися виконувати нові твори і повернути українському народові музику композитора, якої він ніколи не чув – але багато хто з них тепер насолоджуються та цінують цю прекрасну музику. Для людей України спадщина Борткевича є такою ж частиною своєї культури та історії, як творчість таких композиторів, як Лятошинський, Косенко чи Лисенко... Борткевич має своє коріння в Україні, його музика пронизана українськими темами, глибокою інтелектуальністю та культурою. Ця музика заслуговує на те, щоб вона стала стандартним репертуаром у музичних програмах».

З тієї пори пройшло багато часу. Оркестром зроблена велика робота – виконані усі розшукані твори. Спадщина Сергія Борткевича зайняла достойне місце в українській музиці поміж творчістю Миколи Лисенка і Бориса Лятошинського.

* * *

На Віденському центральному кладовищі існує правило: якщо протягом десяти років оренда землі не сплачується, могилу зносять. Мабуть, так подумав у сімдесятих роках Багван Тадані, який приїхав до Відня в пошуках спадщини композитора, але не знайшов його могили. Про це Тадані написав у передмові до перекладу спогадів Сергія Едуардовича. Не повірила цьому ствердженню студентка з Інсбрука Ельке Пауль. Завдяки її надзвичайній наполегливості ми змогли дізнатися, де покоїться прах талановитого слов'янського композитора, останнього романтика, та його музи, Єлизавети Борткевич: Zentral Friedhof in Wien, 8 Arkaden, Parzelle 30A. Але відтоді минуло більше ніж десять років. Закрадалися сумніви – раптом могилу за цей час знесли, та й дуже хотілося вклонитися праху того, чия музика вже два десятки років приносила радість і захоплювала приємними клопотами в пошуках загублених творів.

І ось серпневого ранку ми з донькою Мариною ввійшли у ворота Віденського центрального кладовища. Сектор 30 розташовувався одразу зліва від центральної алеї. Могила Сергія та Єлизавети Борткевичів розміщувалася в першому ряду зліва. На пам'ятнику табличка: «Почесна могила міста Відня». Поруч устроєно в землю табличку з написом: «Пам'ятник культури». Відлягло від серця – із могилою нічого трапитися не може. На відстані 150 метрів – сектор «Музиканти», де знайшли вічний спочинок Людвіг ван Бет-

ховен, Франц Шуберт, Йоганн Брамс, Франц Зуппе, Йозеф Ланнер, брати Йоганн, Едвард, Йозеф та їхній батько Йоганн Штрауси.

Відшукали могили Густава Малера, Карла Черні, Арнольда Шьонберга, Еммеріха Кальмана.

Повернувся до входу на кладовище за квітами. Хвилювання не зникало. Сів на лавку. Приємне й трохи сумне почуття переповнювало душу, адже збулася давня і сокровенна мрія.

Тепер залишалось тільки відшукати будинок, де жили Борткевичі в 1935 – 1952 роках. Ми знали назву провулка, номер будинку, а ось номер квартири нам був невідомий. Варто зазначити, що нас попередили: якщо ти навіть доведеш австрійцеві, що ти в цій квартирі народився і хотів би подивитися свою кімнату, все одно він не дозволить тобі ввійти до квартири. Знемагаючи від ходьби по розпеченому сонячними променями асфальту, ми зупинилися біля під'їзду. Зробили фото й зібралися йти. До будинку підійшли дівчина і хлопець. На моє запитання, чи вони не знають, у якій квартирі жив композитор Сергій Борткевич, хлопець почав шукати інформацію в інтернеті. На всяк випадок я знайшов в інтернеті відео виконання Першої симфонії. Юліан, так звали хлопця, спитав, чи я це дирижую. Я ствердно кивнув

Могила Борткевичів.

Відень,

Центральне кладовище

головою – мене ідентифіковано і це може допоможе в пошуках (Не кожен день диригенти розшукують квартири композиторів). Подиву не було меж, коли він вигукнув: «Борткевич жив у квартирі номер п'ять. Це моя квартира!». Юліан і Меріван люб'язно запросили нас до себе. Ми ввійшли до просторого, респектабельного під'їзду, зайшли в кабінку ліфта старої конструкції, на всю ширину якого стояла банкетка, оббита червоним оксамитом, і піднялися на другий поверх. У великій кімнаті з п'ятиметровими стелями ми смакували каву та з величезною насолодою слухали Другу симфонію Борткевича. Музика здавалася ще шляхетнішою, вишуканішою, ближчою та ріднішою, адже вона, мабуть, саме в цій кімнаті народилася сімдесят два роки тому. І молоді люди, які п'ятнадцять хвилин тому нічогосінько не знали про існування композитора та його музики, були теж щасливі разом з нами.

Відень. У квартирі Борткевичів з теперішніми власниками

* * *

Оплески перед другим відділенням концерту перейшли в овації саме в ту мить, коли Сергій Едуардович виходив на сцену – серед слухачів швидко поширилася інформація про погане самопочуття ювіляра. Диригент потайки перехрестив композитора, підбадьорливо і в той же час шанобливо обійняв його за плечі. Він мав велике бажання зараз продиригувати симфонію. Але це могло бути за умови, що ювілярові знову стане погано, і диригент благав Господа, щоб цього не сталося. Повіривши в благополучний результат, він урешті заспокоївся та з-за лаштунків почав розглядати знамениту віденську залу. Публіка вже зайняла свої місця, вільними залишалися тільки два крісла в першому ряду. Кинув погляд на слухачів, які сиділи зліва і справа від порожніх крісел. Усвідомлення того, що він знає цих людей, прийшло не відразу – він ніяк не припускав думки бачити їх коли-небудь, а тим більше разом. О, Головний Диригенте! Ти зібрав усі головні голоси партитури життя композитора Сергія Борткевича на головний і останній концерт композитора! Поруч з Едуардом Людвіговичем і Софією Казимирівною Борткевич сиділа дружина ювіляра, Єлизавета Володимирівна, далі – Петро Ілліч Чайковський та Ілля Ілліч Слагін, а ще далі – Артур Нікіш та Альфред Райзенауер. Виділявся могутньою лев'ячою гривною Антон Рубінштейн, поруч сиділи Хуго ван Дален і Хелен Мулхолланд, диригент Ніліус та скрипаль Франта Сміт. З іншої сторони від порожніх крісел розмістилися Багван Тадані, Мелколм Баллан, Ваутер Калкман, піаністи Пауль де Конне, Йозеф Пембауер і Пауль Віттгенштейн. Поруч з ними – диригент Марк Лаврей, керівники Товариства шанувальників Борткевича Ганс Анквіч фон Клесховен, доктор Фріц Фогель, доктор

Август Вайссель і радник Бернард Германські. Так ось як діє комунікаційна система! Мабуть, у ній стільки каналів, скільки голосів в оркестровій партитурі! А де ж Освальд Кабаста? Напевно, без нього тут не обійшлося. Диригент починав розуміти, чому в Чернігові Кабаста продиригував тільки трьома частинами симфонії, фінал буде виконаний тут, зараз! Це фінал довгих і важких років партитури життя Сергія Едуардовича Борткевича, прекрасного слов'янського композитора, останнього романтика. Диригента хтось торкнув ззаду за плече: «Вам зручно в моєму фракту?». Диригент озирнувся, Освальд Кабаста продовжував: «Про всяк випадок, ось Ваша паличка, хоча я переконаний, що вона не знадобиться. Але треба бути готовим до всього. Бачу, Ви мене зараз хочете засипати питаннями. Проте немає часу, краще колись іншим разом. Я поспішаю до зали, одне вільне місце моє, інше для Головного Диригента. Ніхто не знає – з'явиться Він чи ні, але його крісло ніхто не займає». Диригент усе-таки не зміг уникнути запитання: «Судячи з усього, сьогодні я на Вашому місці? У Вашому фракту? Ви задля цього мене сюди перемістили?» Кабаста посміхнувся: «Насолоджуйтесь музикою та диригентською майстерністю композитора. Ми з Вами присутні на великому святі, де музика об'єднує простір і час, матерію і дух».

Оркестр миттєво після жесту ювіляра підірвав тишу очікування потужними акордами. Симфонія розгорталася панорамою слобожанських пейзажів, їх змінювали гірські ландшафти з барвистими квітучими долинами, схожими на яблуневий цвіт, тільки значно більших розмірів. Дорога вела вгору. Диригент ішов, не відчуваючи втоми. Ще кілька кроків – і він на вершині. Над яскравою зеленню рівнини, що простягалася до обр'ю, сходило сонце, близько-близь-

ко, здавалося, до нього рукою подати. Піднімалося воно велично, неквапливо, ілюструючи своїм рухом до zenіту патетичнісь звучання музики. Ще мить, і яскраві радісні акорди катапультували диригента в піднебесну голуби́нь, він летів над нескінченною зеленою рівниною, з кожним акордом швидкість подвоювалася, і це була вже не музика, а Радість, яка по вінця заповнила душу, витіснивши з неї інші почуття. Диригент глянув униз, побачив зал, слухачів, оркестр, композитора і збагнув, що Головний Диригент тут, він прийшов. І всі вони поруч, радісні, він чув їхній сміх і щасливі голоси – Чайковський і Борткевич, ван Дален і Нікіш, Єлизавета Борткевич і Хелен Мулхолланд... Так ось навіщо передбачені для людини страждання – для того, щоб бути щасливим тоді, коли музика так високо підіймає тебе над суєтою життя. А якщо під час диригування приходить радість, значить, Головний Диригент у залі, на сцені, в тобі. Ви диригуєте вдвох! І це – найбільше відкриття в житті, таке просте й зрозуміле, але як довго довелося до нього йти!

Звучав фінал симфонії. Оркестрові голоси створювали партитуру щастя, звуки музики об'єднали композитора, оркестрантів, слухачів у єдиний ансамбль, який буквально дихав музичними фразами. Перестали існувати англійська, українська, німецька, італійська... Панувала музика, мова людських почуттів, піднесених і земних, глибоких і швидкоплинних, а композитор усе розкривав та розкривав генетичний код своєї душі, і кожен у цій залі переконувався, що цей код збігається з його власним душевним кодом. І від такого збігу музика резонувала, ставала потужною, величною, і, здавалося, музиканти й слухачі грають разом, пронизуючи звуками світобудову. Так, багато поколінь компо-

зиторів, музикантів, диригентів, музичних майстрів працювали над удосконаленням цього унікального інструменту, наймення якому – Симфонічний Оркестр.

Звучала кода фіналу симфонії. Потужні звуки оркестру, швидкий темп довели емоції слухачів до «точки кипіння». У залі й на сцені панувало натхнення. І раптом, звідкись зверху закапало чи масло, чи віск, чи якась суміш того й іншого, посипалися тирса, сміття. Масло потрапляло на фраки оркестрантів і на інструменти, залишаючи масні плями, до яких прилипала тирса. На публіку масло лилося тонкими струмками. Прозвучали останні акорди. Ювіляр стояв, опутивши голову, оркестр і публіка намагалися відтерти масні плями з облич, одягу, інструментів. Свято, яке настільки успішно розпочалося, плачевно завершувалося.

Промайнули, залишивши болісне відчуття, миті розгубленості й відчаю. «Виявляється, час зупиняється не тільки тоді, коли він прекрасний», – гіркі роздуми заповнили диригента, він навіть не намагався витерти з обличчя масну рідину, що так швидко пригасила вогонь натхнення, який палахкотів сьогодні в цій залі. Раптом двері за лаштунки відчинилися, і ввірвався Кабаста, енергійний, упевнений, схопив диригента за руку й потягнув на сцену.

– Панове, прошу зайняти свої місця, – звернувся Кабаста до оркестру й публіки. – Ми підготували для вас сюрприз. Зараз наш гість, маестро з України, якому добре відомі рідні місця композитора, продиригує «на біс» фіналом симфонії, – і залишився стояти на сцені, підтримуючи ювіляра.

Диригент від хвилювання міцно стиснув паличку, яка звично лежала в руці. Він навіть не помітив, що вона повернулася до нього, його улюблена паличка. Підняв руки, хвилювання зникло. Оркестр зазвучав неймовірно прекрас-

но, оркестранти вкладали в гру всю свою майстерність. «На біс» завжди грається розкутіше, емоційніше, але сьогодні звучання було особливим. По-перше, відразу позначилося, що диригент був слов'янином і чудово розумів народну музику, яка лягла в основу симфонії. В звуках перед слухачами розкривалася історія – від язичництва до сучасності.

По-друге, на сцені стояли відразу три диригенти, що направляли в оркестр усю свою волю й майстерність. Портрете, один з них був композитором, який написав цю музику. Ще лунала кода фіналу, а зверху полилася вода. Вона стікала тихими цівками на одяг, обличчя, інструменти, розчиняючи жирні плями. До останніх акордів симфонії повністю зникли сліди недавнього шабашу. Диригент глянув на композитора. Краплі води блищали на його обличчі, а очі – очі зі сльозинками в куточках – сяяли від щастя. Кабаста підійшов до диригента, потиснув йому руку:

– Ну ось, тепер комунікаційні канали очищені і від диявольської музики, і від небажаних гостей. Головний Диригент освятив воду, вона змила всі сліди. Ви щасливі?

– О, так! – диригент не впізнав свого голосу.

Не хотілося йти зі сцени. Ця мить була прекрасна й неповторна. Оркестранти обіймалися, цілували ювіляра, публіка аплодувала стоячи ще дуже довго. А диригентові хотілося, щоб цей стан душі залишався назавжди...

На жаль, відгомін концерту зникає, а на його місці з'являються нові думки, почуття – нові звуки народжуються в безмежному океані, ім'я якому – МУЗИКА.

Сергій Борткевич

Каталог творів

Op 1* Piano Concerto (destroyed by composer although fragments used in 2nd Piano Concerto)

Концерт для фортепіано з оркестром, опус 1, Борткевич виконав 2 квітня 1906 року в Берліні. Композитор знищив свій перший твір одразу після прем'єри.

Op 2* Sechs Lieder für Gesang und Klavier (Manuscript 1904)

1. Jugendtöne [author: Emmy Destinn]
2. Es war einmal [author: Emmy Destinn]
3. Minnelied [author: Erna Heinemann]
4. Glück [author: Erna Heinemann]
5. Wunsch [author: Heinrich Heine]
6. Sie saßen und tranken am Teetisch

Op 3 **Quatre Morceaux pour Piano (Rahter 1906,**

1. Capriccio F# minor (**присвячується Альфреду Райзенауеру**)
2. Etude F# major(присвячується **графу Остен-Сакену**)
3. Gavotte-caprice (присвячується **Софії Борткевич**)
4. Primula veris присвячується **Джув'єті Чариній**)

Op 4 **Impressions - Sept Morceaux pour Piano (1905 Rahter) присвячується Ксаверу Шарвенці**

1. Vieux Portrait
2. Etude D'oiseaux
3. Tempête

* не розшукані твори [Scores held - denoted in bold

* - no information, or original score whereabouts unknown]

4. Après la pluie
5. Bergers et Bergères
6. Au clair de la lune
7. Bal Masqué

Op 5 Minuit – Zwei Klavierstücke (Ries & Erler 1907)
присвячується Ернсту Сегеру

Op 6 Trois Morceaux (1906 Rozsavlgyi) присвячується
Гарольду Андре

1. Prelude
2. Valse triste
3. Etude

Op 7 Deux Morceaux (Ries & Erler 1908) присвячується
Елгару Смолянгу

1. Melodie
2. Menuet-Fantaisie

Op 8 Esquisses de Crimeé (Ries & Erler 1908))
присвячується Джульєті Чариній)

1. Les roches d'Outche-Coche
2. Caprices de la Mer
3. Les Promenades d'Aloupka
 - a. Idylle orientale
 - b. Chaos

Op 9 Sonata No 1 for Piano in B major (1907 Rahter)

Op 10 Quatre Pieces pour Piano (1908 Rahter)
присвячується Паулю де Конне

1. Ballade
2. Mazurka
3. Etude in A (Fontaines Lumineuses)
4. Etude in Eb

Op 11 6 Pensees Lyriques pour Piano (Rahter 1909)
присвячується Еммі Дестін

**Op 12 Trois Morceaux pour Piano (Rozsavolgyi 1910)
присвячується Джоланді Меро**

1. Mazurka
2. Gavotte
3. Polonaise

Op 13 Six Preludes pour Piano (1910 Rahter)

Op 14 From My Childhood - Pieces for Piano (Rahter 1911)

1. Was die Amme sang (What the Nurse sang)
2. Das dunkle Zimmer (The dark room)
3. Die Tanzstunde (The dancing lesson)
4. Erste Liebe (First Love)
5. Erster Schmerz (First sorrow)
6. Wenn ich erst groß bin (When I am a Man)

**Op 15 Dix Etudes pour Piano (1911 Rahter) присвячується
Альфреду Райзенауеру)**

**Op 16 a. Concerto No 1 for Piano & Orchestra in Bb major
(1912 Kistner & Siegel) присвячений Єлизаветі Борткевич
- Full score**

**b. Concerto No 1 for Piano & Orchestra in Bb major
(1912 Kistner & Siegel)
- Two Piano Arrangement**

**Op 17 Lamentations and Consolations - Piano [Books 1 &
2] (1913 Kistner & Siegel) присвячений Мрісу Розенталю
та Вірі де Беренс**

**Op 18 a. Russische Tänze fur Orchestra (No. 1 - 6)
(Kistner & Siegel 1914) присвячений професору
Луїсу Терну**

**b. Russische Tänze arr. Klavier zu 4 Hände
(Kistner & Siegel 1914)**

**Op 19 a. Othello - Symphonic Poem (1914 Kistner &
Siegel) - Full Score**

b. Othello – arranged for Two Pianos by the composer

Op 20 a. Concerto for Cello & Orchestra (1915 Rahter)

- Full Score присвячений Паулю де Конне

b. **Concerto for Cello & Orchestra (1915 Rahter)**
– arranged for Cello & Piano

Op 21 Der kleine Wanderer „The Little Wanderer“ - for Piano (Rahter 1922) присвячений Т.Г.В. Сеттле

Original edition included 18 pieces which was later reduced to 13 in all later editions.

1. Vorbereitung (Preparing his travel)
2. Im Schlitten (The sleigh drive)
3. Das Lebewohl (The farewell)
4. Abfahrt des Zuges (The train departure)
5. Durch die Steppe (Through the Steppes)
6. In Polen (In Poland)
7. Der kleine Zigeuner [the Little Hungarian Gypsy]
8. An der Donau [On the Danube]
9. Der schreckliche Abgrund [the Terrible Precipice in the Alps]
10. Venedig - Gondellied (Venice - Song of the gondelier)
11. Rom [In Rome]
12. Neapel - Volkslied (Naples - Canzone)
13. Frankreich - Volkslied (France - French folk song)
14. Spanien - Serenade (Spain - Serenade)
15. England - Schottischer tanz (England - Scotch reel)
16. Alt-Deutschland (Old Germany)
17. Norwegen (Norway)
18. In die Heimat zurück [Back in the Native Land]

Revised edition listing:

1. Vorbereitung (Preparing his travel)
2. Im Schlitten (The sleigh drive)
3. Das Lebewohl (The farewell)

4. Abfahrt des Zuges (The train departure)
5. Durch die Steppe (Through the Steppes)
6. In Polen (In Poland)
7. Venedig - Gondellied (Venice - Song of the gondolier)
8. Neapel - Volkslied (Naples - Canzone)
9. Frankreich - Volkslied (France - French folk song)
10. Spanien - Serenade (Spain - Serenade)
11. England - Schottischer tanz (England - Scotch reel)
12. Alt-Deutschland (Old Germany)
13. Norwegen (Norway).

- Op 22 a. Concerto for Violin & Orchestra in D major (1923 Rahter) - Full Score присвячений Франті Сміту**
- b. Concerto for Violin & Orchestra in D major (1923 Rahter) - arranged for Violin & Piano**

Op 23 Poems by Paul Verlaine for Voice and Piano (1918 Rahter)

1. Ueberdem Walde leuchtet der Mond
2. Grün
3. Ein schwarzer düst'rer Traum
4. Das Klavier liebkost von dem Händchen
5. Es weinet mein Herz
6. Die Frau und die Katze
7. Der Himmel dort über dem Dach

Op 24 Trois Morceaux pour Piano (Rahter 1922) присвячується Наталії Хапоніч

1. Nocturne (Diana)
2. Valse grotesque (Satyre)
3. Impromptu (Eros)

Op 25 Three Pieces for Piano & Cello (Rahter)

1. Romance
2. Gavotte

3. Valse

[also orchestrated by the composer for Cello & Orchestra – manuscript]

[fragment of pages 20-22 of full score]

Op 26 Sonata for Violin & Piano in G minor (1922 Rahter)

Op 27 Three Waltzes (Rahter 1924) присвячується Любці Колесці

1. La Gracieuse
2. La Mélancholique
3. La Viennoise

Op 28 a. Concerto No 2 for Piano (left hand) & Orchestra (1924 Rahter) - Full Score присвячується Паулю Вітгенштейну

b. Concerto No 2 for Piano (left hand) & Orchestra (Cantext) - Piano Solo

c. Concerto No 2 for Piano (left hand) & Orchestra (1924 Rahter) - arranged for Two Pianos

(2 pages of various additions and amendments to the concerto by the composer – manuscript)

Op 29 Twelve Etudes for Piano - Books 1 & 2 (1924 Rahter) присвячується Хуго ван Далену

1. La blonde
2. La rousse
3. La brune
4. Le philosophe
5. La poète (pour la main gauche seule)
6. Le héros
7. Le mystérieux inconnu
8. Le jongleur
9. Celui qui aime au clair de la lune

10. Don Quichotte
11. Hamlet
12. Falstaff

Op 30 Aus Andersen's Märchen «From Andersen's Fairy Tales» - Piano (Rahter 1925)

присвячується Аббі Аверіт

1. Die Prinzessin auf der Erbse (The Princess and the Pea)
2. Die Glocke (The clock)
3. Der standhafte Zinnsoldat (The hardy tin soldier)
4. Der Engel (The Angel)
5. Die Blumen der kleinen Ida (Little Ida's flowers)
6. Die Nachtigall (The Nightingale)
7. Es ist ganz gewiß (It is quite certain)
8. Das Kind im Grabe (The child in the grave)
9. Der Schmetterling (The Butterfly)
10. Das häßliche junge Entelein (The ugly duckling)
11. Goldschatz (Golden treasure)
12. Das eherne Schwein (The metal pig).

Op 31 Russische Weisen und Tänze (Russian Melodies and Dances) - Piano Duet (1925 Rahter) присвячується Г.Діке

- Op 32 a. Concerto No 3 for Piano & Orchestra in C minor «Per Aspera ad Astra» (1927 Rahter) – Full Score присвячується Паулю де Конне**
b. Concerto No 3 for Piano & Orchestra in C minor «Per Aspera ad Astra» – arranged for Two Pianos

Op 33 Dix Preludes pour Piano (1927 Rahter)

- Op 34*** Ein Nachtstück für Orchestra (Manuscript) «Nox erat, et coelo fulgebat luna sereno»

**Op 35 Ein Roman für Klavier (1928 Kistner & Siegel)
присвячується професору І. Філіппу**

1. Begegnung
2. Plauderei
3. Erwachende Liebe
4. Auf dem Ball
5. Enttäuschung
6. Vorwürfe
7. Ein Brief
8. Höchstes Glück

Op 36* Sonata for Cello and Piano (1924 Manuscript)

1. Allegro moderato
2. Allegro con molto
3. Theme can variazione

**Op 37 Tausend und eine Nacht [1001 Nights] – Ballet (1926
Rahter) [arrangements for full score, reduced score
for salon orchestra & Piano solo] присвячується
Вольдемару Пунге**

1. Der Kalif Harun-al-Raschid
2. Geschichte des armen Fischers
3. Tanz der jungen Mädchen
4. Orientalische Tanz
5. Das verzauberte Schloss
6. Zobeïde
7. Tanz der Trauer
8. Tanz der drei Schwestern
9. Bacchanale
10. Der böse Zauberer entschlupft der Flasche

Op 38* Trio for Piano, Violin, and Cello (1925 Manuscript)

**Op 39 a. Kindheit: Vierzehn leichte Klavierstücke nach
dem Roman von Leo Tolstoi
(Litloff 1930)**

- b. arrangement for String Quartet & Piano by the composer
- c. **arrangement for String Orchestra by the composer (6 pieces)**

Op 40 Seven Preludes für Klavier (1931 Litolff) присвячується Марії Нойшеллер

Op 41* Suite for Cello solo (Manuscript)

- 1. Praludium
- 2. Russicaia I
- 3. Mazurka
- 4. Walzer
- 5. Tango
- 6. Russicaia II

Op 42 Ballade for Piano (1931 Litolff) присвячується Селесті Чоп-Гросвельт

Op 43* Hafis Lieder - Gesang und Orchester or Organ / Klavier [author: Hans Bethge] (Manuscript)

- 1. Das Grab des Hafis
- 2. Die Himmelsbogen
- 3. Die Jugend der späten Tage
- 4. Längst gekannt
- 5. Jugend im Alter
- 6. Unberührt und stolz
- 7. **Trinklied**

[No. 7 manuscript]

- Op 44* a. Lyrical Intermezzo for Violin and Orchestra (Manuscript)
- b. Lyrical Intermezzo – arr. Violin & Piano (Manuscript)

Op 45 a. Russian Rhapsody for Piano & Orchestra – Full Score (Manuscript) присвячується Паулю Вітгенштейну
b. arranged for Two Pianos by the composer (Cantext)

Op 46 a. Elegie for Piano (Litloff 1932) присвячується Хелені Хундайкер
b. arranged for Cello & Piano

Op 47* Russische Gedichte für Gesang u. Klavier (Mauscript) - deutsche Texte vom Komponisten

- 1. Gebet**
2. Das Segel
3. Heimatsbild
4. Nirvana
5. «Du» und «Sie»
6. Oh glaub, mir nicht, mein Freund

[No. 1 manuscript]

Op 48 a. 6 Stücke für Klavier. Im 3/4 Takt (Litloff) присвячується Герману Гоппе
b. arrangement for Violin & Piano of Nos. 2 & 5

Op 49* Zwei Klavierstücke (Manuscript)
1. Albumblatt
2. Epithalame (Romanze)

Op 50* Akrobaten (Acrobats) – Opera in 3 Acts (1928) (Manuscript)

Op 51 a. Oesterreichische (Austrian) Suite for String Orchestra (1939 Universal)
b. Oesterreichische (Austrian) Suite – arr. Piano / 4

hands [composer] (manuscript)

c. No.3 Wiener Walzer – arr. Piano solo [composer]
(manuscript)

Op 52 a. Symphony No 1 in D major „From my Native Land“ (Manuscript 1935)

b. Symphony No. 1 - arr. Piano / 4 Hands [composer]
(Manuscript)

Op 53 a. Overture to a Fairytale Opera (manuscript)

b. Overture to a Fairytale Opera – arr. Piano / 4
hands [composer] (Manuscript)

Op 54 Marionettes - 9 pieces for Piano (Simrock 1938)

1. Russisches Bauernmädchen (Russian Peasant Girl)
2. Der Kosak (The Cossack)
3. Spanierin (The Spanish Lady)
4. Tirolerin (The Tirolese)
5. Zigeuner (The Gipsy)
6. Marquise (The Marchioness)
7. Der Chinese (The Chinese)
8. Teddybär (The Teddy Bear)
9. Kasperl-Harlekin (Punch-Harlequin)

Op 55 a. Symphony No 2 in Eb major (Manuscript 1938)

b. Symphony No. 2 – arr. Piano / 4 hands [composer]
(Manuscript)

Op 56 Im Park - Liederzyklus [author: Curt Bohmer] (1946)

1. Parkkapelle
2. Im Park
3. Parklaube
4. Nachtschatten

5. Sternfall im Park
6. Weinlaube

- Op 57* a. Heitere Suite fur Grosses Orchestra (manuscript 1939) виконана в Чернігові 25 жовтня 2017 року
1. Walzer
 2. Polka humoristique
 3. Walzer
 4. Siegmarsch
- b. **Heitere Suite – transcribed for Piano solo by the composer (manuscript 1939) [part of Walzer No. 3 and complete Siegmarsch No. 4].**

Also now piano solo arrangement - complete

- Op 58 a. «Adria» Jugoslawische (Yugoslav) Suite for Orchestra (1940 Rahter)
- b. **Adria Suite – arr. for Piano Solo**

Op 59 **Lyrca Nova - Piano (1940 Universal)**

Op 60 **Piano Sonata No 2 in C# minor (Cantext 1995) присвячується Гансу Анквічу-Клееховену [copy of original manuscript also held]**

- Op 61 «Miscellana» – 6 Klavierstücke (manuscript 1941)
1. Warum
 2. Ein Traum und.....
 3. Das Erwachen
 4. Humoreske
 5. Sie tanzt
 6. Serenade

Op 62 Sternflug des Herzens. Sieben Lieder nach Texten von Grete Korber für eine Singstimme und Klavier (Kliment)

1. Allein
2. Einsame Wanderung
3. In die Ferne gesungen
4. Der Stein
5. Vision
6. Wiedersehen
7. Zu zweit

Op 63 Vier Stücke [Suite] für Violine und Klavier (1945 Kliment)

1. Albumblatt
2. Walzer
3. Meditation
4. Espana

No. 4 Espana – arr. Piano solo [composer] (manuscript)

Op 64 Drei Mazurkas für Klavier (manuscript)

Op 65 Vier Klavierstücke (1946 Doblinger) присвячується Рудольфу Хорну

1. Chant sans paroles
2. Etude
3. Epithalame (Chant Nuptiale)
4. Capriccio alla Polacca

Op 66* 6 Preludes (manuscript 1946-7)

1. Andante

присвячується Хелен Мулхолланд

2. Allegro affettuoso
3. Moderato cantabile
4. Presto
5. Lento e mesto
6. Agitato

Op 67* Vier Lieder für Gesang und Klavier [author: Josef Bubl]
(Manuscript)

1. Bekenntnis
2. Unter einer Linde
3. Vorfrühling
4. Eros

Op 68* Tom Sawyer's Abenteuer – Sechs leichte Klavierstücke
(Manuscript)

1. Tom
2. Tante Polly
3. Jim der Negerknabe
4. Becky - seine Liebe
5. Die Eroberung der Insel
6. Allgemeine Trauer und glückliches Ende

[part of No. 5 and complete No. 6]

Op 69* Drei Lieder nach Gedichten von Arthur Schopenhauer
(Manuscript 1948)

1. Sonett
2. Auf die Sixtinische Madonna
3. Morgen im Harz

Op 70* Cinq Esquisses de femmes [5 Frauenstudien]
(Manuscript 1950)

1. L'impatiente [Die Ungeduldige]
2. L'innocente [Die Unschuldige]
3. L'irascible [Die Zürnende]
4. La Coquette
5. La tragique [Die Dramatische]

Op 71* Drei Melodramen (Manuscript)

1. Sakjamum [author: Dimitri Mereschkowsky]

2. Wie schön, wie blühend waren jene Rosen
[author: Ivan Turgeniew]
3. Die Landstreicher [author: Grete Korber]

Op 72* Sechs Lieder (Manuscript 1951)

1. **Befreiung** [author: S Bortkiewicz]
2. **Ich habe dich gerufen** [author: Marie Bienorth-Schmerling] [with string orchestra]
3. Ruinen [author: Grete Korber]
4. Rosen und Zypressen [author: Grete Korber]
5. Traumbild in den Bergen [author: Grete Korber]
6. Im Blütenflor [author: Grete Korber]

[Nos.1 & 2 manuscript]

Op 73* Drei Lieder (Manuscript)

1. **Immer du** [author: Walter Zorahal]
2. **Des Sultans Wundergarten** [author: Walter Zorahal]
3. Warnung [author: Alexandra Aukwicz]

[Nos. 1 & 2 manuscript]

Op 74 Drei Lieder [author: Edmund Schwab] (Manuscript 1952)

1. Erlösung [Redemption]
 2. **Schöner Morgen** [Beautiful Morning]
 3. Im Rokokogarten
- [No. 2 manuscript]**

Works without Opus number or arrangements:

Orchestral

Seven Songs for Voice & Orchestra [arranged from several opus numbers] (Maunscript)

1. Auf die Sixtinische Madonna [from Op 69]
2. Sonett [from Op 69]

3. Morgen in Harz [from Op 69]
4. Der Leiermann [from Op 47 No. 1]
5. Der Stein [from Op 62 No. 4]
6. Zu Zweit [from Op 62 No. 7]
7. Befreiung [from Op 72 No. 1]

*Olympic Scherzo (may also be an arrangement of the Festive Fanfare [see below]) - Orchestra

*Symphony No. 3 [sketches - unfinished]

Instrumental

Praeludium for Piano (Frau Mies gewidmet - Cantext 1934)

Dumka [Andantino] – Piano solo (Manuscript)

Menuett by Josef Haydn – transcription by composer for Two Pianos (manuscript)

Berceuse Op 15/4 for Violin & Piano (arranged from the Etudes Op 15)

Prelude for Cello & Piano [cello part only]

Three Pieces for String Quartet (manuscript)

1. Prelude [from Op 33 no. 4]
2. Im Walde Op 58 No. 1
3. Dorf Tanz [?]

Vocal

Zwei Lieder – arr. for Voice & String Orchestra (Manuscript)

1. Ich habe dich gerufen [from Op 72 No. 2]
2. Einsamkeit (Solitude) [von Gedonow]

Kriegsbild – Song (Manuscript) [Balmont]

Lysette - Song

Meiner Mutter – Song (Manuscript)

The following pieces were recorded in the programmes of the Vienna Konzerthaus – yet currently nothing is know of these pieces [dates of programme given in brackets]:

Das Abenteuer des Marquise de Branchonne - Piano [04.03.23]

Ein Märchen vom Porzellan - Piano [04.03.23]

Herbstblumen [Autumn Flowers] – Song [27.03.26]

Miriam's Schlaflied [Mary's Lullaby] – Song [27.03.26]

Festlicher Einzug [Festive Fanfare] – Orchestra [05.03.28]
[maybe an earlier arrangement of the Olympic Scherzo ?]

Tanz der Freude [Dance of Joy] - Piano [26.05.33]

Quadrille der Gassenbuben - Piano [07.04.35] (From Op 39 ? -
as only listed Quadrille by composer)

Der Zauberkreis - Piano [28.03.40]

Aus dunklein stunden [From a Dark Hour] (Korber) – Song
[09.11.43]

Die Nacht [The Night] (Korber) – Song [09.04.48]

Letztes Gedenken [Last Memory] (Korber) – Song [09.04.48]

Сергій Борткевич: партитура життя

Romanze for Left Hand [played by Rudolf Horn 1946 – probably Op 49 No.2 ?]

Nocturne by Chopin arranged for piano / left hand [unfortunately no further details known]

Various short drafts of music – incomplete (manuscript)

Художньо-документальне видання

Микола Васильович Сукач

**СЕРГІЙ БОРТКЕВИЧ:
ПАРТИТУРА ЖИТТЯ**

Художньо-документальна мозаїка

Редактори **Надія Котик-Солтишин, Роман Антонюк**

Технічний редактор **Олег Єрмоленко**

Комп'ютерна верстка **Олени Журко**

Коректор **Ольга Василенко**

Підписано до друку 20.12.2018.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Суг.

Ум. друк. арк. 8,5. Ум. фарб.-відб. 8,5. Обл.-вид. арк. 7,9.

Зам. 0158. Тираж 400 прим.

ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

Тел.: (0462) 972-664

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

14035, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40

Микола Сукач – художній керівник та головний диригент Академічного симфонічного оркестру «Філармонія» протягом усіх двадцяти років існування цього знаного в світі музичного колективу. Завдяки високому рівню виконавської майстерності оркестра з ним співпрацювали музиканти та диригенти з 26 країн світу.

Художній керівник 18 музичних фестивалей класичної музики «Сіверські музичні вечори». Співпрацював з Національним симфонічним оркестром України, оркестром Національної опери, оркестром Національної філармонії, Національним Одеським філармонічним оркестром, Харківською, Донецькою, Львівською філармоніями, диригував виставами Київського музичного театру для дітей та юнацтва, Донецького оперного театру. Створює спільні музичні проекти разом з Національною академічною хоровою капеллою України «Думка», академічними хорами Харківської філармонії, хором Національної радіокомпанії України. Мав концерти з оркестрами США, Німеччини, Білорусі. Разом з оркестром «Філармонія» гастролює в Іспанії, Португалії, Хорватії, Польщі. Саме Микола Сукач повернув не тільки в Україну, але і в світовий музичний простір творчість українського композитора Сергія Борткевича, розшукав і виконав після п'ятдесятирічного забуття його твори для симфонічного оркестру.

Заслужений діяч мистецтв України з 1996 року. Нагороджений орденами «За заслуги» третього та другого ступеня.

Почесний громадянин міста Чернігова.

